

A fogoly Bibó István
vallomásai
az 1956-os forradalomról

1956-OS INTÉZET
BUDAPEST • 1996

A kötetet összeállította,
a Bevezetést, a Jegyzeteket, valamint a
Bibó István és társai peréről
szóló Tájékoztatót írta Kenedi János

Előszó: Kende Péter

A dokumentumok szövegeit gondozta
S. Varga Katalin

Az 1956-os Magyar Forradalom
Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete
Közalapítvány
KÖNYVTÁR
1074 Budapest, Dohány u. 74.
Tel.: 322-3620 Fax: 322-3084

2921 ✓

156

A kötet megjelenését a
Dunaújvárosi Finompapírgyár Kft. támogatta

© 1956-os Intézet, 1996

© Kenedi János, 1996

Tartalom

<i>Előszó (Kende Péter)</i>	7
<i>Bevezetés (Kenedi János)</i>	11
<i>I. fejezet (1956. október 23-tól november 4-ig)</i>	37
A forradalom alatt	39
Kihallgatási jegyzőkönyvek	
1957. május 24. – Önéletrajz, '56-os tevékenység (október 30-ig)	43
1957. május 25. – Tevékenysége október 31-én és november 1-jén	45
1957. május 27. – Miniszterré választása (november 2.), MTA-gyűlés (november 3.), november 4-én a Parlamentben	47
<i>II. fejezet (1956. november 4-től december 8-ig)</i>	55
Távirat az Egyesült Államok elnökének	57
Magyarok!	57
Követ Úr!	59
Expozé a magyarországi helyzetről	59
Tervezet a magyar kérdés kompromisszumos megoldására	60
Miniszterelnök Úr!	63
Kiegészítés az 1956. november 6-án kelt exposéhoz és tervezethez	64
Kihallgatási jegyzőkönyvek	
1957. május 29. – Politikai célkitűzések, a november 4-ei nyilatkozat tartalma és célja	69
1957. augusztus 29. – Az Expozé és a Tervezet gondolatmenete és célja	74
1958. január 21. – A forradalom tényleges erői és célja (Expozé)	82
1958. január 22. – A Tervezet kül- és belpolitikai koncepciója	90
1958. január 27. – Alkotmányozási elképzelések	98
1958. január 29. – Gazdasági-társadalmi berendezkedés	103
1957. június 14. – A november 4-ei felhívás funkciója	110

1957. június 18. – Látogatás és nyilatkozat az USA követségén	112
1957. augusztus 13. – Az amerikai kapcsolat	115
1957. május 31. – Francia kapcsolat (Turbet-Delof)	121
1958. január 20. – „Követ Úr!” című expoze	125
1957. június 13. – Göncz és Regéczy szerepe; angol kapcsolat (Cope); Strasbourg-i komité	127
1957. augusztus 15. – Indiai kapcsolat és közvetítés	133
1957. június 3. – A Tervezet terjesztése	146
1957. július 5. – Levél Nagy Imréhez	149
<i>III. fejezet (1956. december 8-tól 1957. január 7-ig)</i>	151
Nyilatkozat Magyarország állami, társadalmi és gazdasági rendjének alapelveiről és a politikai kibontakozás útjáról	153
Levél a Demokrata Néppárthoz	156
Kihallgatási jegyzőkönyvek	
1957. június 5. – Illegális koalíció, december 8-ai nyilatkozat	158
1957. június 6. – Illegális koalíció, indiai közvetítés	163
1957. június 7. – Indiai tárgyalások	165
1957. június 11. – Indiai tárgyalások (Rahman)	170
1957. június 12. – Indiai tárgyalások (Menon)	172
<i>IV. fejezet (1957. január—május 23.)</i>	177
Emlékirat. Magyarország helyzete és a világhelyzet	179
Kihallgatási jegyzőkönyvek	
1957. július 8. – „A magyar helyzet és a világhelyzet” című cikk; Kovács Béla, Antall József	193
1958. március 3. – Göncz szerepe és tevékenysége	195
<i>Jegyzetek</i>	203
<i>Tájékoztató a „Bibó István és társai” per ítéletéről és a könyv forrásairól (Kenedi János)</i>	211

ELŐSZÓ

Az életben oly sokáig hallgatásra ítélt Bibó István a halála óta eltelt több mint másfél évtizedben kiadványok sorozatában elevenedett meg. Ezeknek egy része Bibó István 1949 előtt kiadott vagy mindvégig kiadatlanul maradt s szerzőjük halálakor már úgyszólván fellelhetetlen tudományos munkáiból, illetve politikai elaborátumaiból állt össze. Egy másik részét a Bibó Istvánra vonatkozó visszaemlékezések, az életét és tevékenységét dokumentáló iratok, illetve a vele folytatott beszélgetések képezik. De egyre gazdagabb a Bibó István munkásságát és gondolati hagyatékát elemző disszertációs, illetve esszéirodalom is, amelyből lemérhető e nagy magyar politikai gondolkodó közvetlen (kortársaira tett) és közvetett, azaz a következő generációkban jelentkező szellemi hatása.

Az 1956-os Intézet tavaly egy vaskos dokumentumkötettel járult hozzá Bibó István életútjának és tevékenységének jobb megismeréséhez.* E kötet alapját a Bibó Istvánnal 1977–78-ban készített terjedelmes, magnószalagon megőrzött interjúk képezték. De Bibó életének valamennyi korszakát további, személyes vagy hivatalos dokumentumok is illusztrálták, ideértve az 1958. évi letartóztatására és elítélésére vonatkozó hatósági iratokat is.

Ez utóbbi dokumentumanyag azonban a Bibó elfogatásakor, hosszadalmas kihallgatásakor, majd elítélésekor keletkezett terjedelmes iratcsomónak csak egy csekély töredékét tette ki, s noha az ügyészi kihallgatás jegyzőkönyvének és a Bibó-perben hozott ítélet szövegének közzétételével az életrajzi kötet az akkori meghurcolás névleges motívumait és politikai hangszerelését tárgyyszerűen fölvezolta, még homályban maradt, ami e kritikus életszakasz személyes próbatételé is tette: vagyis a rendőrségi-belügyi fogság hónapjaiban elszenvedett ismételt és hosszadalmas kihallgatás, annak inkvizíciós hangneme és a rabtartók sajátos észjárását követő tematikája.

Kenedi János beleérző kutatómunkájának köszönhetjük, hogy e próbatétel tárgyszerű dokumentációja összeállt, s hogy azt a jelen kötetben az olvasó kezébe adhatjuk. Hézagot tölt ki ez a kötet, amely mint ilyen természetesen az *Életút dokumentumokban* összeállítás szerves folytatása, kiegészítő fejezete is.

Nemcsak Bibó életének, hanem életművének is mellőzhetetlen, szerves része az 1957-ben kezdődött börtönperiódus, s ezen belül is elsősorban az ellene és társai (Göncz Árpád, Regéczy-Nagy László) ellen lefolytatott rendőrhatalósági vizsgálat és a Legfelsőbb Bíróság Népbírói Tanácsa által lefolytatott per.

A Bibó-Göncz-féle per minden bizonnyal a legjelentősebb '56-os politikai per volt a Nagy Imre-per mellett. A vádlottak személyi és politikai súlyán túl ennek két összefüggő fő oka van.

Bibó István volt az utolsó Nagy Imre-kormány egyetlen olyan minisztere, aki november 4-e után is aktív maradt, sőt, aki éppen ekkor élte életének politikailag egyik legtevékenyebb időszakát. Ezekben a hetekben fogalmazta meg és juttatta Nyugatra a magyar forradalommal kapcsolatos álláspontját és megoldási javaslatait, amelyek a szov-

* Bibó István (1919–1979) *Életút dokumentumokban*. Budapest, 1956-os Intézet–Osiris–Századvég, 1995.

jet–magyar vezetés éktelen bosszúságára életben tartották az 1956 utáni „magyar kérdést” sőt új megvilágításba is helyezték azt.

A vizsgálat és a per kettős célja az volt, hogy a szó „orwelli” értelmében megsemmisítse a forradalom céljainak és eszméinek talán legmarkánsabb megfogalmazóját és kompromittálja azt a két magyar politikust (Bibó Istvánt és Göncz Árpádot), aki a nemzet és a megdöntött törvényes kormány nevében felvette a kapcsolatot a három nyugati nagyhatalom és India budapesti diplomatáival, tudósította a világot a magyarországi helyzetről és reális javaslatokat sugallt „a világ botránnyává” lett magyar kérdés kompromisszumos megoldására.

Talán nem szükségtelen az olvasót előre figyelmeztetni arra, hogy milyen szokatlan műfajú könyvet vesz a kezébe. Az eredeti kihallgatási anyag, a maga végeláthatatlan ismétlődéseivel és mások ügyeibe is átkalandozó kérdéseivel sok száz gépelt oldalra rúg. A kötet összeállítása előtt mindenekelőtt arról kellett döntenie, hogy a kihallgatások próbatételét időrendben vagy tematikai csoportosításban szemléltessük. Akár így, akár úgy, mindenképpen csak dokumentumválogatás alapján tehetjük.

A Kenedi János által alkalmazott válogatási módszer műfaji újításnak is tekinthető, de olyan, amelyet a tárgy jellege szinte magától értetődően sugallt. Bibó Istvánt a forradalom leverésében segédkező magyar kormányzat belügyi hatóságai olyan cselekményekért vonták kérdőre, amelyek szinte kivétel nélkül *írásokban* fejeződtek ki. Ezeknek az írásoknak egy része – falragaszokon vagy külföldi lapokban – nyilvánosan megjelent, más része feljegyzés, illetve szűkebb körben forgó vagy külföldre csempészett memorandum állapotában maradt s mint ilyen vált vád tárgyává. Szerzőjüket azonban mindegyik esetben elsősorban a szövegre vonatkozóan, annak tartalmáról és jelentéséről, a szerző által adott értelmezéséről kérdezték, s kiegészítőleg persze arról is, hogy e szövegek miként s kiknek a körében kaptak publicitást. Ilyeténképpen természetesen kínálkozott a kihallgatási anyagnak az inkriminált szövegek szerinti csoportosítása. Ennek megfelelően válik szét az anyag négy fejezetre, amint ez alább a tartalomjegyzékből kitűnik.

Tekintve, hogy a kihallgatások, s ennek tükröképeként, kötetünk fejezetei is 1956-ban vagy közvetlenül utána írt szövegek köré csoportosulnak, az olvasó könnyebb eligazodásához célszerűnek látszott a szóbanforgó szövegek beiktatása a kötetbe, annak ellenére, hogy ezek egyike sem ismeretlen, különféle, ma már könnyen megszerezhető kiadványokban az olvasó valamennyiükhöz hozzáférhet, egyikhez-másikhoz több kiadásban is. Úgy gondoltuk azonban, hogy a kihallgatási anyag olvasását és megítélését megkönnyíti, ha mindjárt kéznél vannak a vád tárgyává tett szövegek is. Így tehát mindegyik fejezetben először is ezek a szövegek olvashatók (a nagyobb szemléletesség kedvéért ezeket bekeretezve találja az olvasó), majd ezt követik a vonatkozó kihallgatási jegyzőkönyvek.

A válogatás szerkesztői szempontjairól és elveiről Kenedi János bevezetője ad részletesebb tájékoztatást. Itt elég legyen annyit megjegyezni, hogy a válogatás mindig teljes blokkokat ölel fel s azokat teljes szövegghűséggel tárja az olvasó elé.

Izgalmas és nyomasztó olvasmány ez a kihallgatási anyag. Egyszerűsödő fáradságos és figyelmet követelő. Amikor az olvasó ebbe a sajátságos világba lép, előzőleg akasztja szögére minden előítéletét. Vagyis igyekezzék beleélni magát abba a politikai kontextusba, amelyben a kérdések és a feleletek megfogalmazódnak. Ne csak azt olvassa, amit a fogoly gondolkodó mond kihallgatóinak, hanem azt is, hogy milyen körülmények kö-

zött ad számot gondolatairól, illetve cselekedeteiről, s hogy mi az, amit *nem mond*. Készüljön fel az olvasó arra is, hogy a kihallgatások menete gyakran az elviselhetetlenségig lassú, részleteken lovagoló, monoton ismétlődésekbe bonyolódó, tekintve, hogy a kérdezők nemcsak inkvizitorok, hanem mániákusok is, akik valamilyen okból ideológiailag is „tisztá” jegyzőkönyvet szeretnének produkálni. A kihallgatott, s ennél fogva magát magyarázni kényszerülő fogoly hozzájuk képest üdítően egyszerű és tárgyyszerű, de persze olykor ő sem kerülheti el, hogy rá ne lépjen az inkvizitorok által állandóan szorgalmazott ideológiai ösvényekre.

Milyen fontosabb tanulságok vonhatók le a kihallgatási anyag olvasásából? Mindekelőtt az, hogy Bibó István még ebben a legnehezebb helyzetben is mindvégig hű marad önmagához, vagyis még a halálos ítélet Damokles-kardjával a feje fölött is inkább tanárosan magyaráz, mintsem politikusan védekezik. Türelmét és higgadságát egy perc-re sem veszíti el, holott nyilvánvalóan a kérdések jó részét ugyanolyan sületlenségnek érzi, mint a kommunizmus utóéletét ismerő mai olvasó. Természetesen van védekezési stratégiája is – egyetlen mondatban összefoglalva: egy olyan („harmadik utas”) szocializmus alapjára való helyezkedés, amely az 1956-os forradalom ifjúsági és munkástörekvéseivel is alátámasztható – de ez csak arra szolgál, hogy vele a restaurációs természetű vádakat visszaverje. Megjegyzendő, hogy amikor Bibó a munkástanácsokra hivatkozik, nemcsak védekezik, de – értelem szerint – vádol is. Tudniillik kimondatlanul is a föllázadt magyar ipari dolgozóknak azzal a megélt – és a forradalom alatt meg is fogalmazott – tapasztalatával azonosul, mely szerint nincs lehetetlenebb és butább kizsákmányoló, mint a szocialistának nevezett kényszerszergazdaság. Ugyanakkor ez a pozíció azt is lehetővé teszi Bibó számára, hogy újból és újból azonosuljon azzal, amit az '56-os forradalom fő irányának tekint. Lenyűgöző, hogy – a „kizsákmányoló” gazdasági tevékenység megbélyegzésén kívül – Bibó István semmiféle elméleti koncessziót nem tesz sem a szabadságjogok, sem a nemzeti törekvések vonatkozásában. Ha pedig a kihallgatás személyes vonatkozásokra terelődik, Bibó kínosan ügyel arra, hogy senkire nézve ne tegyen kompromittáló megjegyzést vagy pláne tárgyi közlést. (Erről bővebbet a könyv bevezetésében talál az olvasó.)

Ha szabad eljáróban még egy érdekességre felhívni a figyelmet: ez Bibó István gondolkodói technikájára és kapacitására vonatkozik. Fantasztikus szövegrekonstrukciós bravúrnak vagyunk tanúi. A fogoly, akinek a szovjet-kommunista bűnüldözés gyakorlata szerint kvázi meztelenül – azaz minden írásos anyagtól megfosztva – kell vádlói elé állnia, félelmetes emlékezetről tesz tanúságot. Kihallgatói ugyanis nem egyszer úgy akarják zavarba hozni, vagy ellentmondásokba belebonyolítani, hogy azt követelik tőle: emlékezetből idézze fel ennek vagy annak az írásnak a tartalmát. Bibó könnyedén megteszi. S nemcsak tartalmilag idézi pontosan egy-másfél évvel korábban írott szövegeit, hanem olykor az is előfordul, hogy szó szerint ugyanúgy fogalmaz, mint a hivatkozott írásában.

A Bibó Istvánra vonatkozó – s ugyanakkor a forradalom történetét tárgyaló – irodalom jelentős gazdagodását hozza ez a kötet. Az 1956-os Intézet köszönetét fejezi ki az anyagot felkutató Kenedi Jánosnak, egyszersmind örvendezik, hogy ezt a munkát e kerek számú évforduló esztendejében az olvasó kezébe adhatja.

Kende Péter

Az 1956-os Intézet
Kuratóriumának elnöke

BEVEZETÉS

I.

Mielőtt résnyire nyitnánk vallatószozájában ablakát, hogy az utókor valamelyest rálát-hasson arra, micsoda példázatos magatartást tanúsított Bibó István a politikai rendőr-ségen 1957/58-ban, hadd mutassuk be az olvasónak egy évtizeddel korábbi viselkedés-nek főbb indítékait. A Belügyminisztérium kebelén belül készített két hivatali feljegyzése és egy, a belügyből a Minisztertanácsba küldött Emlékirata kapcsán 1945 „félforradalmá-nak” miniszteri tanácsosa és 1956 forradalmának államminisztere között kirajzolódik a magatartási értékek laza kapcsolata az elvi, erkölcsi és reálpolitikai motívumok körül. Nem mintha a „sváb-kérdésről” keletkezett kebelbeli iratok jelentősége felérne a forradalmi nyilatkozatokéval. Az 1945/46-os viszonyító pont mégis úgy fejezi ki azt, hogy Bibó miben mutat kompromisszumkészséget és miben mutatkozik hajthatatlannak, mint a vallatósziékben, ahol 1957/58-ban vállalnia kellett a felelősséget forradalmas cseleke-deteiért. Noha a korábbi esetben önszántából ment el a Belügyminisztériumból (1946. július 16-án), a későbbiben vitték oda (1957. május 23-án). Az előbbinél az önbecsülését és a hivatását kockáztatta, az utóbbinál az életét.

Bibó azért állt föl a belügy főosztályvezetői székéből, mert az állami főhatóság visszaélt a statisztikai nyilvánossággal. A svábok – az 1941-es népszámláláskor – beval-lott német anyanyelvét, az 1945-ös Belügyminisztériumban származási kategóriának nyilvánították, és ezzel megnyitották a kollektív felelősségre vonás útját „a tisztán etnikai származás miatti kitelepítéshez”. Homlokegyenest ellentétes felfogását Bibónak „nem si-került a belügyben érvényesíteni” – írta 1973 decemberében, hivatali iratainak rendezése közben egy, az utókorak szánt papírlapra: „Farkas Mihály csak annyit mondott – vagy inkább mordult – erre, hogy sváb=sváb.”¹ Amiről a Belügyminisztérium kommunista párti államtitkára ilyen nyeglén nyilatkozott, arról Bibónak komolyan átgondolt véle-ménye volt.

Teoretikus álláspontját a háborús felelősségre vonásról lefektette a „békecsinálók számára” írt, nemzetközi döntőforumnak szánt kéziratában 1942 és 1944 között. Az eu-rópai egyensúlyról és békéről egyik fejezetében² hitet tett a számonkérés erkölcsi alap-elveiről és a politikai eljárás kötelező bírói jellegéről – Németország vonatkozásában. 1945 tavaszán, amikor arról értesült, hogy „a Tolna megyei falvakban önkényes akciók folynak elüldözött magyarok elhelyezése céljából oly módon, hogy egész sváb falvak la-kosságát telepítik ki szomszédos mezőkre, ahol éhség, betegség, gyermekhalál kezdő-dik”,³ akkor Bibó mint a törvényelőkészítő osztály vezetője tüstént kétfélét cselekedett. Eldöntötte, hogy nem a nyilvánosság előtt száll szembe pártja egyik főideológusával, Kovács Imrével (aki a pártlap, a *Szabad Szó* április 22-ei vezércikkében meghirdette: „A Nemzeti Parasztpárt történelmi felelősséggel, történelmi feladatot teljesít, amikor a magyarországi svábság kitelepítését követeli”), hanem a hivatali utat választotta. Elvi né-zetét május 14-én Erkölcsi szempontok⁴ alcímmel megfogalmazta – hasonló szellemben, de konciliánsabb eljárásmodot indítványozó Pro memoria kíséretében, mint amilyent 1942–44 közti kéziratában kifejtett –, és Keszthelyi Nándorral, a belügy nemzetközi osz-

tálya vezetőjével karöltve bement Erdei Ferenc belügyminiszterhez „abból a célból, hogy meggyőzzük az egész akció erkölcsi, emberi és nemzeti veszedelmességéről”.⁵

Erdei látszólag hallgatott Bibónak arra a szavára, hogy „nem szabad egy második zsidókérdést csinálni most a sváb-kérdésből”. A Pro memoriának érvényt szerzett a Minisztertanácsban, és miniszteri rendeletben leállította az önkényes akciót; Bibóra bízta a volksbundisták számonkéréséről szóló 3820/1945. számú rendelet megszerkesztését. Erdei azonban a Tolna megyei önkényeskedésekre felhívta Gyöngyösi János külügyminiszter figyelmét, aki már harmadik hónapja, február óta foglalkozott a szatmári németek kitelepítésével.⁶ Erdei véleményére hivatkozva, a külügyminiszter – két nappal Bibó javaslata után – május 16-án levelet intézett Puskin szovjet követhoz, amelyben 300 000-re, május 26-ai jegyzékében 200–250 000-re taksálta a kitelepítendő németeket, majd július 5-én a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz intézett jegyzékében 200 000-re. „Vorosilov marsall a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság 1945. július 17-ei ülésén azt állította, hogy a németek kitelepítését mind az öt magyarországi párt támogatja, s a maga részéről rendkívül fontosnak tartja, hogy a »gyenge magyar kormánynak« a Szövetséges Ellenőrző Bizottság ily módon segítséget nyújtson.”⁷

Arról, hogy már gyűjtögetik a jó pontokat Magyarország számára a következő évi párizsi békeszerződéshez, vagyis a Külügyminisztérium elnöki és politikai osztályán még a békeelőkészítő osztály előtt is némileg rejtve készített kitelepítési tervekről, és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet vezetőitől a potsdami konferencia felé indított javaslatról Bibó mit sem tudott. Pontosabban annyit tudott, amennyit a hivatali irataihoz fűzött 1973-as feljegyzésben és az 1978-ban Borbándi Gyulához írott levélben egybehangzóan állít: „a Minisztertanács kimondta, hogy a német kitelepítés kérdésében meg kell kérdezni a potsdami értekezletet, hogy van-e e tekintetben valami szándéka. Meg vagyok győződve, hogy a potsdami értekezletnek a világon semmiféle szándéka a magyarországi németek kitelepítésével kapcsolatban nem volt, elég gond volt neki a csehek és a lengyelek által sürgetett kitelepítés, és semmiféle ilyen határozatot nem jutott volna eszébe más országokra nézve hozni. Minthogy azonban beérkezett éppen a határozás idejére a magyar kormány megkeresése, ők, hogy pusztán megoldják ezt a problémát – mondhatnám úgy, hogy ezt az aktát elintézzék –, egyszerűen hozzácsapták a cseh- és lengyelországi németek kitelepítését is. Így az a határozott érzésem, hogyha mi a kis helyi akciók megszüntetése ügyében ezt az egész témát a Minisztertanácsig Erdei útján el nem indítjuk [mármint Keszthelyi Nándor és Bibó István – K. J.], akkor erre a potsdami rendelkezésre nem került volna sor, és valamilyen formában a magyar kormány maga bajlódott volna az egész ügyvel.”⁹

Az 1945/46-os és az 1957/58-as magatartásának összehasonlítására szánt példának nem az a jelentősége, Bibó tudta-e, hogy a potsdami tanácskozás végén Sztálin, Truman és Attlee aláírta „A német lakosság rendezett áttelepülésére” vonatkozó, Magyarországra is kiterjesztett határozatot,¹⁰ s tudta-e, hogy ennek folyományaként 1945. november 20-án a Szövetséges Ellenőrző Bizottság utasította a magyar kormányt kb. 500 000 német nemzetiségű személy kitelepítésére, függetlenül a csehszlovákiai magyarok kitelepítésétől. Hiszen a békeszerződés aláírásáig Magyarország de jure is függött a II. világháborúban győztes nagyhatalmaktól, és éppen a SZEB intézményén keresztül. Két körülménynek van jelentősége. A politikában Bibó tudtán kívül is történtek események, márpedig ő csak a saját elgondolásáért vállalt politikai és lelkiismereti felelősséget.

Például mialatt 1942 és 1944 között a jövendőbeli békeszerződés által szavatolt kelet-európai határokról szóló elméleti művét írta, egy ízig-vérig reálpolitikus, Eduard Beneš 1943 decemberében, majd 1945 márciusában Moszkvában járt, és Sztálinnal előírnózták 400–600 000 magyar kitelepítését Csehszlovákiából. Ezt szentesítette a potsdami egyezmény. Nemhogy Moszkvából, de még Budapestről sem rendelkezett Bibó olyan értesülésekkel, amelyekkel saját elvi és erkölcsi értékeit közelíthette volna a reálpolitikai adottságokhoz. 1944 nyarán, amikor Békeajánlat tervezetével be akart kapcsolódni az antifasiszta ellenállásba, még a szöveg kinyomtatásához sem tudott kitérni elszigeteltségéből. Tollával annyit írt a gépelt kéziratra: „nem tudtam, hol találhatok olyan felelős kommunistát vagy munkásmozgalmi vezetőt,” akinek azt megmutathatta volna.¹¹ A politikailag jól értesült emberek köréből szinte egyedül Erdei Ferencet ismerte. Neki szándékozott megmutatni 1956. október 28-án már papírra vetett programjavaslatát is, amely előtt ez az Erdeinek szóló személyes vallomás olvasható: „Itt ülök a lakásomon és eléggé el vagyok szakadva a világtól, nem tudom mennyi igaz a rádiókból (...). Fejem nyüzsg a programoktól, megoldásoktól és formuláktól, de kapcsolataim elszakadtak (...), bárhová elmennék, ahol valóságos erők, valóságos tárgyalásokat folytatnak, s úgy látják, hogy megoldásaimnak vagy tanácsaimnak hasznát vehetik.”¹²

Csak ha az Erdeinek szánt és az Erdeitől kapott információk súlyát Bibó politikai izolációjával együtt vesszük, akkor érthetjük meg, miért fogalmazott hivatali iratainak feldolgozója számára 1973-ban így: „A svábok elleni önkényeskedés megszüntetésére indított szenvedélyes akcióm oka lett annak, hogy a magyarországi svábok kitelepítését elrendelték.” Egy évvel a halála előtt pedig a népi mozgalom monográfusának azt írta: „Nincs okom, hogy ezért lelkiismeret-furdalást érzek, mert hiszen mindaz, amit az ügyben csináltam, abból indult ki, hogy én nem helyesltem ezt az akciót és azt a hangulatkeltést.”

De az ok-okozati összefüggésre és saját szerepére a Tolna megyei önkényes akciók megfékezésében ugyanilyen jó lelkiismerettel gondolt volna vissza, ha Erdei nem vonja meg tőle a nélkülözhetetlen információt? Mert Bibó csak azt tudta, hogy a barátja, a belügyminiszter, aki 1945. február 28-án az Ideiglenes Nemzeti Kormány miniszterelnökénél javasolta a kinevezését, március 1-jén indítványozta áthelyezését az Igazságügy-minisztérium rendelkezési állományából a Belügyminisztériumba, s már április 16-án megbízta a törvényelőkészítő osztály vezetésével, majd május 1-jén kinevezte miniszteri tanácsossá, de azt nem tudta, hogy Erdei egy másik politikai vonalon – a kommunista párton, a Külügyminisztérium elnöki és politikai osztályán, valamint a SZEB-en keresztül – már februártól hallgatólagosan hozzájárult a szatmári önkényes akciók – nemzetközi kerülő úton visszaérkező – törvényesítéséhez. Ám ha Bibó rendelkezik ezzel az ismerettel, vajon ír-e 1945. december 15-én a Minisztertanács nem kommunista tagjaihoz címzett Emlékiratot, és opponálja-e a hivatalos minisztertanácsi előterjesztést?¹³ Nem lehet, hogy már 1945 tavaszán, amint felakasztotta a fogasra, úgy veszi is le a kalapját és otthagya a Belügyminisztériumot? Még azelőtt, hogy – mint Borbándinak írja – „kényszerűségből szerzője lettem egy, a svábok számonkérését szabályozó rendeletnek”?! És vajon huszonnyolc évvel később épp így készíti-e el végelszámolását az utókornak? „Memorandumaimban sok helyen engedményt tettem az akkor uralkodó közhangulatnak, vagyis nem fordultam frontálisan szembe erkölcsi alapon az egész kitelepítő mániának, hanem igyekeztem »a reálpolitikai«, »nemzeti célszerűségi« érveket használni. Alapjában

az egészet kollektív örültségnek tartottam, s fellépésemnek elsősorban erkölcsi indítékai voltak." Egyszóval: ha pontosan annyit tud, mint Erdei, 1945 májusától végigcsinálja-e az engedmények sorozatát vagy frontálisan szembefordul?

Talán az egyik megoldást választja, talán a másikat, talán várakozó álláspontra helyezkedik, és kimódol egy harmadik megoldást. Csak egy bizonyos. Elvi meggyőződése és köztisztviselői lojalitása között nem éppen ott húzta volna meg a kiegyezés határát, ahol Erdei visszatartott információja miatt kompromisszumot kötött, az ügyből pedig tanulságokat vont le a jövőre.

Vállalta a konfrontációt a november 15-én, barátja helyére kinevezett, új kommunista belügyminiszterrel, Nagy Imrével, akit a Minisztertanácsban zavarba hoztak, hogy most aztán mondja már meg végre, melyik is a hivatalos belügyi álláspont, és aki ezért utasította Sztás Jenő miniszteri osztályvezetőt: adjanak fegyelmit az akkoriban már a közigazgatási osztályt vezető Bibónak a december 15-ei ellentervezet miatt. (A fegyelmi azonban elmaradt. És Bibó olyan keserves hat hónapi továbbszolgálattal viszonzta, amiért nem skandalummal kellett távoznia a Belügyminisztériumból, amilyen lélekölő csak az lehetett, hogy tehetetlenül ült a december 29-én megjelent 12.330/1945. M. E. számú rendelet végrehajtására kijelölt minisztériumban, miközben januártól már indulnak is a marhavagonok, melyekben abban az évben 135 655 német anyanyelvű magyar állampolgárt hurcoltak ki Németországba. A skandalummal ugyanis ellehetetlenítette volna magát a közigazgatás területi reformjának még valamelyes joggal remélt megvalósításától, hiszen ez idő tájt a Nemzeti Parasztpárt delegátusaként részt vett a Jogi Reformbizottság munkájában.) A konfrontációt Nagy Imrével tiszta lelkiismerettel vállalta, mert hűséges maradhatott saját – az 1942–44 közti kéziratban lefektetett – alapelveihez. Mert megbizonyosodott arról, hogy politikai elveivel saját pártjában nincs sok keresnivalója, ahogy Borbándinak írta: a sváb kitelepítést a parasztpártiak amolyan „hurrá, nemzeti ügy hangulattól” átfűtöten támogatták. Kivéve Erdeit, akiről Bibó tévesen úgy vélte: „bizonyos mértékig semlegesebb állásponton” volt. És Keszthelyi Nándort, akivel közös hivatali kilincseléséből azt szűrte le, hogy a „hivatalos helyeken való intervenciók” – hatásukban – „teljességgel kétélűek”. A hivatali közbenjárásról Bibó számára bebizonyosodott, hogy annál a nyilvánosság hatékonyabb. Azaz egyelőre megoldás, mert annak, hogy Keszthelyivel „bementünk Erdeihez, előadtuk a helyzetet, igyekeztem minél inkább dramatizálni ennek az egyrészt erkölcsi veszélyeit, másrészt a felvidéki, szlovákiai magyarok kitelepítésére való rendkívül káros visszahatásának lehetőségét,” – szóval egy szituáció és a várható következményei közti dramatikus megfogalmazásnak – nem a miniszter előszobájában van a helye, hanem a közvélemény fórumán, azaz a politikai publicisztikában.

A Belügyminisztériummal való szakításban az elvi, erkölcsi és reálpolitikai tételek arányát tehát így lehet megvonni „kettős könyveléssel” tíz évvel azelőtt, hogy Nagy Imre kinevezte második kormányának államminiszterévé. Bibó egyenlegében: bizonyosság a saját politikai előrelátó képességében és a nyilvánosságra szánt írásainak meggyőző erejében. Óvatosság saját pártjával szemben. Mert ahogy 1973-ban feljegyezte: „a Parasztpárt állt mögöttem (bár egyáltalán nem állt »svábmentő« álláspontom mögött)”. Rugalmasság a kompromisszumok tekintetében és a kommunisták iránt. Annak ellenére, hogy két kebelbeli feljegyzéssel, és a belügyből a Minisztertanácsba átküldött Emlékirattal Bibó hivatalos formában bírálta a kommunista párt kitelepítési politikáját, nem vált en-

gesztelhetetlen antikommunistává. Nagy Imre fegyelmijének elmaradását is avval kommentálta, hogy a minisztériumban „a kommunistákkal való együttműködésre kész és képes embernek voltam számon tartva, vagy esetleg Nagy Imre személy szerint szimpatizált velem – mindenesetre két-három évvel később, egy mezőgazdasági kiállításon, amikor – az életemben utoljára – találkoztam vele, nyílt szívéllyel üdvözölt”. Nagy Imre második '56-os kormányába vagy azért fogadta zokszó nélkül Bibót, mert magához hasonló elvi politikusokkal kívánta körülvenni magát, vagy azért, mert a többpártrendszer bevezetése után a megátalkodott antikommunistáktól óhajtotta távol tartani a kormányát. Ugyanez a történész egyenlegében feltétlen bizonyosság nyilvánosságra szánt írásainak – Bibó magatartását minden más forrásnál hitelesebben kifejező – dokumentumértékében. Óvatosság Bibó előrelátó képességével szemben, mivel olyan szentül hisz logikus érveinek kifejtő erejében, hogy olykor elsiklik a nagyhatalmak egészen más logikából levezetett cselekedetei mellett, annál is könnyebben, mert megátalkodott jóhiszeműsége miatt még olyan közeli barátja is, mint Erdei, eltagadhat előle információt, amelyet ha Bibó ismerne, talán másként cselekedne.

Ez a bizonyosság és ez az óvatosság dokumentumkötetünk szerkesztésének első két alapelve.

II.

Hogy most már a sűrűjébe vágjunk: 1957. május 29-én, a letartóztatását követő negyedik kihallgatáson¹⁴ Bibó elismerte, 1956. november 11-én levelet írt Nagy Imrének, s a borítékban mellékelte a november 4-ei kiáltványt és a 6-ai expozét. Sem ekkor, sem a későbbi kihallgatásokon nem tagadta: a jugoszláv követségen tartózkodó Nagy Imréhez, a november 3-ai kormány államminiszterének, Tildy Zoltánnak a titkárságán dolgozó Hámosi Zoltán újságíróval küldte a levelet és a saját államminiszteri minőségében kibocsátott hivatalos nyilatkozatokat. Szívósan kitartott a legalitáson nyugvó vallomása mellett. 1957. augusztus 22-én például arra hivatkozott, hogy csak akkor adta át az angol követségnek 1956-ban államminiszteri minőségében írott nyilatkozatait, amikor telefonon „Hámosi Zoltán november 20-a körül közölte velem, hogy Nagy Imre egészében egyetért az expozéval. Csakhogy Hámosi három héttel korábban, már augusztus 2-án elismerte a Gyorskocsi utcai politikai rendőrség kihallgató tisztjeinek: esze ágában sem volt átadni Nagy Imrének a levelet, a Magyarok!-at és az expozét, mert azokat Tildy „marhaságnak tartotta”.

Nos abból, hogy Bibó készpénznek vette Erdei (egyik) szavát 1945-ben, legfeljebb az következett, hogy nem a szándéka szerinti időben és a meggyőződésének megfelelő ponton kötött kompromisszumot, s nem előbb vagy később hagyta ott a Belügyminisztériumot, hanem akkor és úgy, ahogy az eltagadott információ következményei, meg a saját jó ízlése megadta a módját. Abból következően viszont, hogy hat szabadlábbon töltött hónap alatt Bibó egyfolytában úgy tudta, nemcsak törvényesen járt el kormánya alkotmányos lehetőségei szerint, de még a miniszterelnök jóváhagyását is élvezzi, a papírforma szerint meg kellett volna inognia a több mint tizennégy hónapi vizsgálat közben. Kihallgatói – Bodrogi László őrnagy és Csiki István őrnagy – legalábbis erre számítottak, ha ugyan nem többre. Hogy a gyanúsított beadja a derekát, és megalkuszik velük tévedésen alapuló vallomása miatt. Bibónak azonban a szeme se rebbent (míg csak tárgyalá-

sán, 1958. július 31-én a koronatanú Hámori a szemébe nem mondta a komisz valóságát). Védekezését – mindvégig a nyomozati szakaszban (1957. május 23.–1958. július 7.) – cselekedeteinek és nyilvánosságra szánt írásainak törvényességére alapozta. Ha nem érte el célját (a cselekedet), ha nem bizonyult hatásosnak (az írás), az ok mindenképpen Bibó szándékán túli, következésképp okozata Bibót meg se legyinti. Fenyegethetik a nyomozók, hazudhatnak a tanúk vagy éppen elismerhetnek valamit, amiről nem volt tudomása – ily módon nem lehet Bibót megrendíteni. Azzal se lehetett volna, ha történetesen a tudomására jut, hogy Eisenhower elnök megkapta ugyan november 4-én hajnalban küldött táviratait és aznapi kiáltványát, sőt az amerikai elnök már november 5-én és 9-én is megtalálta a módját¹⁵, hogy Bibó szövegeire hivatkozva kifejezze sajnálkozását Magyarország szovjet megszállása miatt, csak mind dr. Eli Ginzbergnek írott levele, mind Sir Anthony Cacciának, a washingtoni brit nagykövetnek szóló üzenete a közvélemény megtévesztését szolgáló szándékos kiszivárogatás. Eisenhower tudatában volt annak, hogy a nemzetközi közvélemény összefüggést fog keresni a szuezi válság és Magyarország szovjet megszállása között, de az amerikai elnök már 1956. október 29-étől más diplomáciai megoldásra szánta el magát a szuezi válság felszámolására, mint amelyik nyitva hagyta volna az amerikai fogadókészséget Bibó megkésést javaslatára. Erről azonban Bibó éppen úgy nem tudhatott semmit, mint ahogy 1945-ben sem sejtette, hogy a potsdami konferencia felé más út is vezethet, mint amit az általa ismert kitelepítési ügy megindított. Ezért aztán mind az ENSZ-nek közvetlenül, a nyugati nagyhatalmakon keresztül, mind közvetetten, India bevonásával való befolyásolása tévhiedelmen alapult. És semmi akadály nem lett volna annak, hogy a szovjet vagy magyar diplomáciai jelentések és/vagy hírszerzői értesülések alapján Bodrogi vagy Csiki őrnagy zavarba hozzák Bibót a kihallgatásokon. Zavarba hozni azonban mindössze egyetlen dologgal lehetett: ha tévedett írása megfogalmazásakor. Ha hibádzott a koncepciója.

Bibó 1958. január 29-ei kihallgatásán Csiki őrnagy rákérdez, mi is volt a célja a tervezet 5/aa) pontjában a 20-40 holdra taksált birtokmaximummal, vagyis a forradalom programjának az 1945-ös földreform fenntartásához kapcsolt érvelésével. „A fennálló 25 holdas birtokmaximumnak tudatában nem voltam, így annak sem, hogy az én szövegem a fennálló maximumot emeli vagy csökkenti” – válaszolja Bibó, s mond egy-két indokot, ami valószínűleg eszébe se jutott a kibontakozási tervezet készítése közben; mi az ami „a szegényparasztoknak hátrányos, a kulákoknak előnyös”; mi segíti a mezőgazdaság modernizációját, mivel ellensúlyozható a népsűrűség csökkenése az agrárterületeken. Vagyis mellébeszél, zavarában halmozza a közhelyeket. Ami után a vizsgálótiszt nyomulhat: „miután igyekezett a kérdésre adandó válasz elől kitérni, magyarázkodni arról, hogy miért foglalta írásba a 20-40 holdas maximumot, adjon választ a feltett kérdésre...” És Csiki nyomul, nyomul de csak odáig, amíg Bibó védtelenül hagyott felülete tart.

A védett terület a nyilvánosságra szánt írásoktól a nyilvánosságnak szóló politikai cselekedetekig tart. Kötetünknek ezért ez a harmadik, Bibó szándékára alapított szerkesztési elve.

Úgy tagoltuk a dokumentumkötetet, hogy a négy fejezet élén időrendi sorrendben találhatóak mindazok a forradalom közben és leverése után készített szövegek, amelyekért Bibó a várható halálos ítélettel szemben is vállalta a felelősséget azokon a kihallgatásokon, amelyek jegyzőkönyvei a fejezeteken belül találhatóak. Sem tőle magától, sem mástól nem származik ennél alaposabb leírása és körültekintőbb értelmezése mindan-

nak, amit Bibó az 1956-os forradalomról gondolt, és érte tett. Egyszerűen azért, mert az élete múltott rajta. A dokumentumok összeállításakor nem tettünk mást, mint követtük Bibó védekezésének logikáját. A vallatásokat úgy tekintettük, mint vallomásokat. A sajtó alá rendezés során pedig érvényesítettük a 1945-ös miniszteri tanácsos tapasztalatait az 1956-os államminiszter észjárására, és értelemszerűen azutánra is, hogy november 9-én az Elnöki Tanács módosította az alkotmányt, és az államigazgatás legfőbb szervének a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányt nyilvánította, 12-én közzétett rendelettel felmentette a Nagy Imre-kormányt, december 5-én a kormány törvényen kívül helyezte a forradalmi szerveket, 1957. január 6-án pedig a kormánynyilatkozat kitette a pontot a többpártrendszer végére. Életének ezt a korszakát 1957 február–márciusában Bibó úgy zárta le a Magyarország helyzete és a világhelyzet című emlékiratával, ahogy 1948 őszén a Zsidókérdés Magyarországon 1944 utánnal befejezte Az európai egyensúlyról és békéről című kézirattal megnyitott korszakát, ami 1945 decemberétől, A magyar demokrácia válsága megjelenésétől számítva a nyilvánosság előtt is zajlott. A korszakot úgy is kezdte az 1956. október 28-a és november 4-e között keletkezett A forradalom alatt című kézirattal. Ugyanis – mint láttuk – Bibó számára azzal a tapasztalattal végződött a Belügyminisztériumban 1945–46-ban eltöltött év, hogy célszerűbb a nyilvánosság felé törekednie nézeteivel, semmint kabinetpolitikát folytatni. Tehát 1956-ban is előbb írásba foglalta a politikai helyzet kompromisszumos megoldását formulázó nézeteit, aztán botcsinálta államminiszterként képviselte őket, s mikor már a bot csinált belőle hajthatatlan politikust a Belügyminisztérium II/8-as ügyosztályán, nem kellett többé megalkudni, legalább önmagával nem. „Jobban szeretem ha nevem alatt nyilvánosságra hozott írásért kerülök vád alá, mint vélt szervezkedésért, vagy jelentőségében túlméretezett külföldi kapcsolatokért” – vallotta kihallgatójának 1958. március 3-án. Ebből az elhatározásából vezették le a szöveggondozás filológiai szabályát.

Áttörve a textológia konvencióit, nem a kihallgatások sorrendjében helyeztük el a vallatási jegyzőkönyveket, hanem Bibó írásainak és cselekedeteinek kronológiáját követtük. Olvasónk ahogy lapoz előre, nem a perhez kerül egyre közelebb az időben, hanem a Bibóval 1956-ban megedett történelem krónikáját követi egy év távlatából. Azért kezdődik könyvünk az 1957. június 20-ai keltezéssel ellátott kézirattal, mert az nem más, mint az 1956. október 28-a és november 4-e között írott tanulmánya, amelyet a Parlamentbe tolakodó szovjet katonák elvettek tőle, és hogy, hogy nem, távozáskor elmulasztották azt leadni a magyar belügyi hatóságoknak a főkapunál. A forrás hitelességét belügyér – Bodrogi László őrnagy – állapította meg Bibó tizennyolcadik kihallgatása után¹⁶, oly módon, hogy az őrizetessel emlékezetből felmondatta két másik – a kezében lévő –, sokszorosított kéziratát is. Amint látta, hogy a fogoly memóriája kifogástalanul működik, és hogy semmit nem tagad, hitelesnek nyilvánította Bibó szövegét. A filológus ehhez a teljesítményhez csupán annyival járulhatott hozzá, hogy a szöveget összevetette kézzel és írógéppel írott eredeti vázlataival.¹⁷ Az e könyvnel alkalmazott filológiai szabályból és a szerkesztés harmadik alapelvéből következik az is, hogy a nyilvánosságra nem szánt 1956-os írásokat éppúgy nem vettük föl a kötetbe, mint ahogy a kihallgatási jegyzőkönyvek közül is kihagytuk azokat, amelyekben Bibót nem a nyilvánosság elé szánt cselekedeteiről vallatják. Semmi kétség nem fér ahhoz, hogy például A pártok és a forradalmi szervezetek viszonyáról, valamint A munkástanácsok és a többpártrendszer című nagyon fontos, 1956 decembere és 1957 januárja között keletkezett írásokat¹⁸ Bibó

magánfeljegyzésnek szánta, mintegy problématisztázó vázlatnak. Ahogy számára fontos társasági diskurzusokban is próbálgatta, csiszolgatta saját elgondolásait. Mégse vettünk föl a kötetbe olyan jegyzőkönyvet, amelyben Bibót pusztán egyes személyekkel folytatott magánbeszélgetéseiről vallatják. Hiába próbálták a Belügyminisztérium vizsgálati osztályán elmosni a politikai nyilvánosság és a privát szféra közti határt, egy készülő per koncepciók logikájának akkor sem szorítottunk helyet szerkesztési elveink között, ha egy nyomozójuk filológiai teljesítményét felettébb nagyra becsüljük is.

Ilyenformán kötetünkben megtalálható Bibó teoretikus alapvetése 1956 forradalmához, közszereplésének históriája, az elméletből származtatott politikai nyilatkozatainak, kibontakozási javaslatainak minden szövege; azoknak mind külföldi diplomaták útján az ENSZ-hez küldött, illetve kormányaik tájékoztatására szánt dokumentumai és külföldre juttatásuk elbeszél története, mind saját pártja számára készített feljegyzései, mind az 1956-os pártoknak és forradalmi szervezeteknek készített tervezete, s e szervezetek illegális koalícióba tömörülésének a dokumentumhoz kapcsolódó elbeszélése, mind a nyugati és a magyar közvélemény számára készített helyzetelemzése, valamint az 1956-os politikai emigráció Strasbourg-i központjának küldött üzenete. Ugyanakkor nem található meg kötetünkben mindannak – az utókor számára fölöttébb érdekes és ez idáig nagyjából föltáratlan – szervezkedésnek életteli historikuma, ami a történelem privát forrásainak másféle szövegkritikai megközelítést kívánja, mint amelyet a rendőri kihallgatások jegyzőkönyveinek publikálásához alkalmaztunk. És Bibó István–Göncz Árpád–Regéczy-Nagy László perének tényhű történetét se találja meg az olvasó e kötetben, hamarosan rátérünk, miért nem.

III.

Emeljünk ki előbb az ítélet tényállásai közül egyet, majd mutassuk be a „tény” keletkezését a nyomozati szakban. „Dr. Göncz Árpád vádlott 1956. évi november hó 10. és 15. napja közötti időben részt vett Sós Júlia tanárnő lakásán tartott csoportos ellenforradalmi jellegű megbeszélésen, ahol annak kiindulópontja és alapja (...) a dr. Bibó István-féle »Expozé és Tervezet« volt, mellyel szemben a jelenlévők közül senki ellenvetést nem tett. A beszélgetést dr. Göncz Árpád vádlott vezette, »ő vitte a hangot.« Nos ez a „tény” Bibó kihallgatásainak 1957. június 29-ei jegyzőkönyvében az alábbi párbeszéd alakban jelenik meg.

– „Mikor szerzett Ön értesülést, hogy Sós Júlia lakásán az Ön expozéja és tervezete alapján megbeszélést tartottak?” – kérdi 1957. június 29-én Bibó egyik vallatója.

– „Én erről szabadlábbon létem alatt nem szereztem tudomást. Nem emlékszem rá, de lehetséges, hogy Göncz Árpád említette, hogy expozémat megbeszélte barátaival” – válaszolja Bibó.

Noha az előbb éppen azt állítottuk, hogy a társasági megnyilatkozások a privát szférába tartoznak, a most idézett párbeszédre mégis ráakad könyvünkben az olvasó. Nem önellentmondás ez?

Nem szabad olvasónknak beérmie azzal az igaz, de a dokumentumkötet összeállításainak elveit mégis homályba burkoló válasszal, hogyha eleget teszünk annak a filológiai alapkövetelménynek, hogy mindig csonkítatlanul teljes jegyzőkönyveket közlünk, bizony óhatatlanul be-becsúszik egy-két privát epizód a nyilvánosságra szánt megnyilatkozások gyűjteményébe. Hogy is lehetne hermetikusan elkülöníteni a kihallgatási jegy-

zőkönyvekben a nyilvánosságnak szóló és a magáncélú megnyilatkozásokat?! Valójában a sajtó alá rendezés egy további szempontja oldja fel ezt az önellentmondást. Tessék még egyszer elolvasni a kihallgatási jegyzőkönyvből vett idézetet! Úgy tűnik, mintha a kihallgató kérdezne, a kihallgatott válaszolna. Pedig nem így van.

A jegyzőkönyvből idézett három mondatban a valóság három szférája különböztethető meg. Hogyan? Próbáljuk meg dekonstruálni a szöveget!

1/a) (Absztraktnan) Sós Júlia lakásán emberek találkoztak, beszélgettek.

1/b) (Konkrétan) Az 1956-os forradalom egyik értelmiségi csoportjának tagjai gyakran megfordultak Sós Júlia tanárnő Keleti Károly utcai lakásán, és kicserélték véleményeiket, megosztották egymás közt ismereteiket és vélekedéseiket, már amit tudtak, vagy tudni véltek emberekről, politikáiról. Jelen esetben november 10-e után Bibó expozéjáról is szó esett.

Amit a civil életben úgy hívnak beszélgetés, társalgás, diskurálás, azt rendőri nyelven úgy nevezik: „megbeszélést tartottak”. Amit a privát életben esetleg úgy neveznek: témáról beszélgettek, diskuráltak a dologról, azt rendőri nyelvre úgy fordítják: „megbeszélést tartottak (...) az expozé alapján”. Amit a hétköznapi életben, ha nagyon-nagyon formalizálni akarják, úgy hívnak: szalon, azt a kihallgatási szituációban: „találkahely”-nek nevezik a nyomozók. A valóság első szférájában az absztrakt és konkrét elnevezéseket másként is össze lehetne vonni, mint belügyi szótárral. (Egy társadalomtudós mondhatna „szociális teret”, „információáramlás”-t és amiről a „diskurzus” folyik, elkeresztelhetné „tárgy”-nak.) A valóság első szférájában csakis a megnevezések tartoznak ahhoz a nyelvi közegehez, amellyel a jegyzőkönyvi szituáció egyidejű. Azt a múlt időt, amelyet a vizsgálótiszt ilyen nyelvtani alakba tesz – „melyik rádió közvetíti az Ön nyilatkozatát,” vagy „milyen céllal küldi el a nyilatkozatot és az expozé szövegét az említett személyeknek” (1957. május 29-ei kihallgatás) – nevezzük a jegyzőkönyv aspektusából grammatikailag kriminalizált jelen időnek.

2/a) (Absztraktnan) A kihallgatás szituációjában elhangzanak kérdések és feleletek, állítások és cáfolatok.

2/b) (Konkrétan) Bibó 1957. június 29-ei kihallgatásán azt kérdi(k) a vizsgálótiszt(ek), hogy a gyanúsított Expozé című 1956-os tervezetét megvitatták-e Sós Júlia lakásának vendégei. Bibó azt feleli: nem volt jelen ilyen beszélgetésen. A vizsgáló szerv impliciten azt állítja: a gyanúsított státusában lévő személynek tudnia kell, hogy bűntársa részt vett-e a bűncselekményben. A gyanúsított impliciten cáfolja a kérdésbe bűjtött állítást: nem emlékszik, hogy Göncz Árpád említette-e neki, hogy barátaival megvitatta volna a bűncselekmény tárgyát, de lehetségesnek tartja. Nyilvánvaló: Göncz nevét nem Bibó dobja be a kihallgatáson, hanem a kihallgató tiszt.

A valóság második szférájában érzékelhető valaminő aszinkronitás, de nem a tárgyalt esemény múlt ideje és a jegyzőkönyvkészítés jelen ideje között. Vannak feleletek, amelyekhez nem tartoznak kérdések; előfordulnak cáfolatok, amik elől hiányoznak az állítások. Az implicit beszédtartalomnak hiányzik az explicit beszédformája. Ebben a beszédtartományban Bibónak nem tesz fel azt a kérdést, hogy Göncz megbeszélte-e Sós Júlia lakásán barátaival az expozét. Ő viszont nem tagadja, hogy ez megtörténhetett. Csupán azt állítja: ő nem volt ott, s tőle is csak azt kérdezik, mikor szerzett értesülést akár arról, hogy Sós Júlia lakásán tartottak megbeszéléseket, akár arról, hogy az expozéról Göncz is nyilvánította a véleményét a társaság nyilvánossága előtt. Mert ha

igen, akkor Bibó már elkövette az izgatás bűncselekményét. Hol vannak ezek a kérdések/feleletek és állítások/cáfolatok a valóság második szférájából, a logikailag kriminalizált szituációból?

3. A valóság harmadik szférájában éppen olyan egyidejűség van a kihallgatási szituáció jelen ideje és a tárgyalt cselekmények múlt ideje között, mint a valóság első szférájában (a szabadlábbon töltött élet szituációja és a kihallgatási helyzet között), csak nincs grammatikailag illetve logikailag kriminalizáló átkötés a szféra absztrakt és konkrét beszédterületében. Ugyanis sem köznapi nyelven, sem belügyi zsargonban nem jelenik meg ez a szféra a kihallgatási jegyzőkönyvekben. Még pontosabban azt lehet mondani: a harmadik szféra szimulált valóság a másodikhoz képest. Mert a harmadik valóság-szférában valóságos élőbeszéd zajlik a kihallgató(k) és a gyanúsított között, kemény kérdésekre kell felelni, és komoly állításokat cáfolni, csak hogy ebből a diskurzusból mindössze az írásba foglalható eredmény jelenik meg a kihallgatási jegyzőkönyvekben. A jegyzőkönyv nem más, mint a kihallgatás élőbeszédének későbbi transzkripciója. Az, amiben a gyanúsított és a vizsgálótiszt(ek) már megegyeztek, jegyzőkönyvbe foglalható, s a fogoly minden egyes oldalon szignálja a szöveget, amiben megállapodtak. A kihallgató tiszt neve mellett nem is az a múlt idejű igealak szerepel, hogy „kérdezte” – mondjuk Bodrogi őrnagy vagy Csiki őrnagy – illetve „felelte” Bibó István gyanúsított. A beszédaktus igéi helyett a megállapodási aktus igealakja szerepel: „felvette”. (Hogy élőbeszéd után felvett jegyzőkönyveket tart kezében az olvasó, arra beszédes bizonyíték az 1957. augusztus 13-ai kihallgatás félregépelése. Hiszen aki egy esemény elbeszélője, az véletlenül sem használ olyan narratív fordulatot, hogy nyilatkozatot ad oda „amerikai (követési) követekhez”, csak az, aki összesűríti az eseményeket, szereplőket a büntető-törvénykönyv szerinti lényegükre.) Ez a megállapodás hallgatólagos része az inkvizíciós eljárásnak. A gyanúsított lemond arról – az amúgy sem érvényesíthető – jogáról, hogy írásba foglalják, miféle titkos vizsgálati eszközökkel, bizalmi személyek információival, kétes tanúvallomásokkal jutott a nyomozóhatóság azoknak az ismereteknek a birtokába, amelyekkel vallomásra bírták. A gyanúsító viszont lemond más kényszerítő eszközök használatáról azért, hogy a vádhatóság számára elfogadható jegyzőkönyvi alakra hozhassa a kicsikart vallomást. Nehogy az ügyesség visszadobja pótnyomozásra az ügyet a vizsgálat határidejének lejártá után; nehogy a vádlott azt mondja az ügyet tárgyaló bírónak, hogy törvénytelenül szedték ki a vallomását, és visszavonja azt.

Bibó kihallgatási jegyzőkönyveiben meglehetősen ritkán fordul elő az (a kihallgatásvezető gondatlansága miatt keletkezett) utalás, ami például 1957. augusztus 13-án így hangzik el: „Kérdés: Ön november 4-én délelőtt két esetben telefonál az amerikai követségre! Ismertesse, hogy az első telefonbeszélgetés alkalmával kivel és mit beszélt, s mit közölt Ön a követséggel!” A valóság harmadik szférája, amelyben a vallató pontosan tudja, mi hangzott el a telefonbeszélgetésben, itt átcsúszott a valóság második szférájába, ahol a jegyzőkönyvet már csak lediktálják aszerint, hogy a gyanúsított mit ismert el a feltárt bizonyíték (ez esetben: telefonlehallgatás) alapján. Rendszerint egy rutinkérdés felbukkanása jelzi a valóság harmadik és második szférája közti cezúrát: „Van-e előző vallomásaival kapcsolatban kiegészítenivalója?” A gyanúsított ilyenkor ismeri el, hogy helyt kellett adnia a nyomozók – a jegyzőkönyvbe sosem kerülő – törvénytelen bizonyítékainak. Kronologikusan ugyanis a valóság harmadik szférája megelőzi a másodikat, csupán analitikus értelemben nevezhető harmadiknak. A kérdés – itt is – állítás, és nem-

csak logikailag, de empirikusan is. A szimulált valóságnak az a funkciója, hogy írásos nyoma ne maradjon a titkos vizsgálati módszerek és eszközök (levél- és telefoncenzúra stb.) alkalmazásának a kihallgatási jegyzőkönyvekben.

A dokumentumok megszerkesztésének negyedik alapelve tehát az, hogy a valóság szimulált szféráját elfogadjuk hiteles szövegnek, mert a jegyzőkönyvek a forráskritika próbáját kiállják, ha Bibó nyilvánosságra szánt írásaival együtt olvassák őket. Azok pedig az olvasó rendelkezésére állnak. Politikai cselekedeteit a rendőrségi vallomásoknál csak kevésbé részletesebben, de nem másként adja elő Huszár Tibornak és Hanák Gábornak adott oral history interjújában. És mind a politikai dokumentumot, mind a róla készült rendőrségi vallomást – úgy mint a „Követ úr” megszólítással kezdődő exposé egyik címzettje, Turbet Delof francia kultúrattasé naplója is megerősíti –, mintegy harmadik, független forrásként.¹⁹ Ugyanilyen körültekintő próba nem végezhető el sem magántársasági, szóbeli megnyilvánulásokkal, sem nyilvánosságra nem szánt írásokkal, noha kétség nem fér hozzá: azok ugyanolyan nélkülözhetetlen részei 1956 történetének és egy majdani Bibó-monográfiának, mint azok a jegyzőkönyvek, amelyeket kötetünkben közléstünk.

IV.

„A vizsgálat ideje alatt komoly felderítő jellegű vallomást nem tett – írja Bodrogi őrnagy Bibóról szóló 1957. június 21-ei jelentésében –, minden komolyabb eseményt leleplezésre mondja el.”

A vizsgálati szakaszban azért szimulálják a valóság harmadik szféráját, mert annak a leleplezés bizonyítékáiból és a felderítés eszközeiből tevődik össze tényleges közege. Hiába részesült amnesztiában egy koncepció perben, az 1950-ben tíz évre ítélt Szász Béla, hiába indított a Legfőbb Ügyészség rehabilitációs eljárást 1954. augusztus 25-én, azért szeptember 1-jén csak aláírtak vele egy nyilatkozatot, amelyben tudomásul kellett vennie, „hogy fogva tartásom ideje alatt az államvédelmi szerveknél folyó munkáról tudomásomra jutott adatok államtitkot képeznek, és ha ezekről bárki előtt nyilatkozom, tíz évig terjedhető börtönnel büntethető bűncselekményt követek el (B.H.Ö. 109.)”²⁰ Ha az operatív szakban a gyanúsított előtűt feltárt ismeretek – börtönréve átszámítva – ugyanannyit érnek, mint amennyit éppen ott és éppen ezekkel a felderítési eszközökkel állítanak elő, akkor érthető, hogy a kihallgatási jegyzőkönyvek írásbelisége miatt tartozik a valóság szimulált szférájához, és a szóbeliség valódi közegéhez miért nem tartozik kihallgatási dokumentum. Erre a közegre valamennyi rálátást engednek a gyanúsítottak, azonban a vádlott vallomásai később mit sem érnek a bíróság előtt, ha ő maga nem ismeri el bűnös cselekedetét, vagy a vádhatóság nem bizonyítja őket a felderítés és a leleplezés törvénytelen eszközei nélkül. Ez ugyan minden krimiolvasó számára közhely, de az 1956-os koncepció perek kutatójának úgyszólván nincs is ismeretlenebb hely annál, ahol a köz elől titokban tartják a leleplezés és a felderítés bizonyítékait.

Az 1956 előtti koncepció eljárásoknál sem közömbös, hogy milyen tudással rendelkezik a kihallgató tiszt a vallatások során, de ennek az ismeretnek jóval kisebb a szerepe, mint az 1956-os megtorlásban. Az ÁVH koholmányai akkor is zöld utat kaptak az ügyészség és a bíróság előtt, ha semminemű tény nem szerepelt a konfabulációk között, míg 1956 után „valamennyi” tény köré szerkesztették a vádiratot.

Hogy mennyi az a „valamennyi,” az az operatív osztály felderítésein és az operatív tisztek leleplezésein múlik. A kutatónak tehát nagyobb mértékben van szüksége arra, hogy eligazodjon: mit tudott a vizsgálati osztály és a kihallgató tiszt gyanúsítottjáról, mint amilyen mértékben rászorul erre az ismeretanyagra az 1956 előtti koncepciók perek kutatója, akinek viszont a pártiratok jelentik az elsődleges forrásbázist. Másodlagos forrásnak pedig olykor rendelkezésre állnak az 1954-ben – Nagy Imre utasítására – folytatott felülvizsgálati perek, amelyekben a kihallgató tiszteknek is tanúvallomást kellett tenniük. Nem úgy, mint az 1956-os perek kihallgatóinak, akik operatív ismeretekkel a fejükben szélnek széledhettek, különösen 1989 után, mikor is egyszerű pertörléssel rehabilitálták az elítélteket. A levéltári kutatás helyzete – a forráskínálat – nem javult annyit 1989 és 1994 között, mint amennyire a hiteles források iránti tudományos kereslet nőtt a gondolatszabadság háttérainak jogállami kiszélesítésével. A vizsgálati dossziékban tárolt kihallgatási jegyzőkönyvek kutathatóak, az operatív anyagok és módszerek nem kutathatóak a BM Történeti Irattárában, ahonnan nagyrészt e kötet forrásanyaga is ered. A vizsgálati dossziékban azonban nemcsak kihallgatási jegyzőkönyvek vannak, hanem az operatív dossziéból az eljárás legalizálása után átemelt bizalmas nyomozati anyagok, a per vádirata, jegyzőkönyve, ítélete, esetenként néhány belügyminisztériumi vegyes irat is található, amelyek más – nyilvánosságra hozott – forrásokkal egybevetve minden kétséget kizáróan bizonyítják: *egy 1956-os per az operatív anyagok ismerete nélkül hitelesen nem publikálható. Könyvünk szerkesztésének ötödik alapelve ebből a felismerésből származik.*

Állításunk bizonyítását kezdjük egy egyszerű „tartalomjegyzék” bemutatásával!

Tartalomjegyzék a 10-52063/58. számú, vizsgálati dossziében levő anyagokról

Sorszám	Az anyag megnevezése	Oldalszám	Megjegyzés
1.	Tartalomjegyzék	1–3.	
2.	Betűsoros névmutató	4–8.	Kiemelve 89. XII. 22.
3.	Vizsgálati terv	9–24.	Selejt 89. XII. 22.
4.	Jelentés dr. Bibó István ügyében	25–35.	
5.	Intézkedési terv	36–37.	Kiemelve, selejt 89. XII. 22.
6.	Jelentés	38.	
7.	Szolgálati jegy	39.	Kiemelve, selejt 89. XII. 22.
8.	Tájékoztató jelentés	40–43.	Kiemelve, selejt 89. XII. 22.
9.	Jelentés	44–47.	Kiemelve, selejt 89. XII. 22.
10.	Javaslat	48–50.	Kiemelve, selejt 89. XII. 22.
11.	Őrizetbe vételi javaslat	51–58.	Kiemelve, selejt 89. XII. 22.
12.	Feljegyzés	59.	Kiemelve, selejt 89. XII. 22.
13.	Hálózati jelentések	60–72.	Kiemelve, selejt 89. XII. 22.
14.	Kivonat	73.	Kiemelve, selejt 89. XII. 22.
15.	dr. Bibó István leveleiről fotokópia	74.	Kiemelve, selejt 89. XII. 22.
16.	Feljegyzés	75.	Kiemelve, selejt 89. XII. 22.
17.	Jelentés „T” ellenőrzésről	76–92.	Kiemelve, selejt 89. XII. 22.
18.	Jelentések Bibó István figyeléséről	93–134.	Kiemelve, selejt 89. XII. 22.
19.	Figyelési jelentések kiértékelése	135–136.	Kiemelve, selejt 89. XII. 22.
stb.	stb.	stb.	stb.
40.	Zárólap	263.	Kiemelve, selejt

Amint látható, a „Tartalomjegyzék” sem olyan egyszerű, mert mindjárt kettő is van belőle. Az egyik tartalomjegyzék annak az irattári nyilvántartásnak szól, amelyben jelenleg is tárolják a történeti forrásanyagot V-150003/2. számú őrzési egység alatt, a másik pedig az eredeti nyomozati anyag 10-52063/58. számon vezetett tartalomjegyzéke, amelyet az ügyet vizsgáló II. Főosztály 8. osztálya készített. A /58. jól mutatja, hogy a dossziében nem az iratok keletkezésének eredeti sorrendjében, hanem 1958-tól visszafelé összeállított rendjében találhatóak az iratok. Még ez utóbbi tartalomjegyzék is két különböző kéz nyomát viseli magán. Csiki őrnagyét, aki „Bibó István és tsai.” elítélése után 1958-ban a Legfőbb Ügyészségtől visszakapta saját (osztálya) nyomozati anyagát, és azt átadta belügyi szerve iktatójának, és még valaki keznyomát – személye nem ismeretes –, aki 1989. december 22-én hozzányúlt a vizsgálati dossziéhez. „Kiemelve” vagy „selejt” megjegyzéssel elmozdított a sorszámuk szerint 40 tételt tartalmazó iratcsomóból – számosat. Bizonyításunkhoz nem szükséges valamennyit tételesen felsorolni, csupán a jellegüket megadni. Hiányzik a „vizsgálati terv”, az „intézkedési terv”, néhány „tájékoztató jelentés”, „javaslat”, „őrizetbe vételi javaslat” – azaz Bibó letartóztatása előtti irat – csakúgy, mint a „hálózati jelentések”, „fotokópia” Bibó leveleiről, „jelentés T* (titkos) ellenőrzésről”, „jelentések Bibó István figyeléséről”, a „figyelési jelentések kiértékelése”. Csupán ebben a rövidített leltárban több mint száz oldalnyi olyan ismeretanyag található, amelyet Bibó István kihallgató tisztjei mind használtak a vizsgálati szakaszban, amiről perének kutatója azonban nem tudhat. Azt azonban megállapíthatja, hogy jóval korábban elkezdődik az operatív élet a gyanúsított körül, hogysen letartóztatnák, és megnyitnák a vizsgálati dossziét a kihallgatási jegyzőkönyvek számára.

Az 1989 decemberében keletkezett „leltárhiány” éppen azt bizonyítja, hogy a „Bibó István és tsai.” ellen foganatosított „bizalmas nyomozás”-t az 1949–50-ben elrendelt állam-biztonsági parancsok szigorú betartásával folytatták le, semmiféle liberális elhajlást nem engedve annak a „törvényességnek”, amely Nagy Imre 1953-as kormányprogramja után meg-megjelent a pártállam büntetőpolitikájában, még 1957-ben is. És az ügy operatív szakaszára semmiképp nem vonatkozott az a bíráló, amelyet a „Büntetőpolitikánk egyes kérdéseiről” szóló, 1957. december 10-ei MSZMP PB-határozat végrehajtásáért felelős BRFK párttitkár, Daczó József ilyen frappánsan fogalmazott meg 1958. november 12-én: „Előfordul még gyakran, hogy a nyomozati eljárás az őrizetbe vétellel kezdődik, holott az esetek többségében ezzel kellene befejeződnie.”

Közvetett módon – a megjelent forrásközlemények segítségével – valami fogalmat alkothatunk, mi minden történhetett a bizalmas nyomozás időszakában, vagyis azelőtt, hogy 1957. május 22-én a Legfőbb Ügyész egyetértésével, és a vizsgálati osztály vezetőjének jóváhagyásával Bodrogi László őrnagy határozatot hozott a nyílt nyomozás elrendeléséről, amelyet – ha csak a vizsgálati dossziékban őrzött iratoknak hinnénk – 24 óra leforgása alatt „saját hatáskörében le is folytatott”, mivel május 23-án Bibó előzetes letartóztatásáról is határozatot hoztak „számos tanú vallomása, eredeti okiratok és a Belügyminisztérium birtokában lévő tárgyi bizonyítékok alapján”, noha ezen a napon mindössze az aláírások száma gyarapodott: Biszku Béla belügyminiszter is jóváhagyta Szénási Géza legfőbb ügyész és Rajnai Sándor vizsgálati osztályvezető – a Politikai Nyomozó Főosztály helyettes parancsnoka – szignója mellett Bodrogi nyomozati eredményét, miszerint a gyanúsított „vezető szerepet” játszott „az ellenforradalmi államellenes szervezkedésben”, ami ugye kimeríti a B.H.Ö. 1-et, – a halálbüntetést. Annál is kevésbé hagyatkozhatunk arra, hogy va-

lami tényleges dolog elkezdődik a vizsgálati dosszié megnyitásával, mivel még 1958. június 4-ről is találunk benne „előzetes letartóztatási parancs”-ot, amikor „Bibó István és tsai.” ügye már az ügyészi szakban várta a bírósági tárgyalás kezdetét.

Aligha folyamosodhatunk más módszerhez mint ahhoz, hogy idősíkokra vetítjük:

- (1) mi történik a vizsgálati dosszié megnyitása előtt;
- (2) mi az, ami a kihallgatási jegyzőkönyvek vezetésével egyidejű;
- (3) mi kerül vissza a vizsgálati dossziéba azután, hogy Legfelsőbb Bíróság lezárta az ügyet.

Ha ezt a vázlatos időfaktor-elemzést elmulasztanánk, könyvünk olvasója nem alkotna reális képet magának arról, mekkora nyomás dacára tartott ki Bibó a saját meggyőződése mellett még akkor is, amikor a nyomozónak – 1957. augusztus 29-én – sikerült Bibó szájába adni, hogy ellenforradalomnak nevezze 1956 forradalmát, az inkvizíciós eljárás egyik dramaturgiai csúcspontján, Bibó teóriájának pedig a centrális helyén, a forradalomból levezetett legitimációs elv kifejtésénél.

(1) A november 4-e utáni megtorlás alapelvét Kádár János fogalmazta meg. Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának 1956. december 3-án bejelentette, hogy a forradalom vezetőivel a marxizmus-leninizmus álláspontjáról „azzal a tendenciával tárgyaljunk, hogy leplezzük le, de természetesen a való tényekre támaszkodva, leplezzük le azt a káros tevékenységet, amit folytattak”. Még az se baj, ha vontatottan megy a nyomozás – fűzte hozzá Kádár a KB 1957. június 22-ei ülésén a már készülő Bibó-perre alkalmazva a fő elvet –, „de inkább menjen nehezkesebben és lassabban, minthogy megszegjük azt a fő elvünket, hogy csak valóságos tényeket szabad vizsgálni, és személyekre a vizsgálatot olyan mértékben kell kiterjeszteni, ahogy azokban a valóságos ellenforradalmi cselekményekben és tényekben a részesség felmerül. És ha a vizsgálat megfelelő állapotba jut, akkor a dolog politikai részét a KB elé kell hozni.”²¹ És Kádár az 1956. december 3-án kifejtett „fő elvet” e hó 28-án és 1957. január 14-én tovább konkretizálta. Hogy milyen szerv derítse fel a való tényeket és végezze el a leleplezéseket, arról Kádár a pártvezetés számára érthető célzásokat mondott december 3-án is, elsősorban a határozati javaslatot előterjesztő Apró Antalnak, a nyolctagú, legszűkebb vezetőség és a Katonai Bizottság tagjának, valamint Tömpe Istvánnak, az e beszéd után öt nappal kinevezett belügyminiszter-helyettesnek. „Az Államvédelmi Hatóságot megszüntettük”, és ezért „káderszegények vagyunk”. A káderpolitika kapcsán tehát azt javasolta: „A régi politika legexponáltabb képviselőit le kell váltani (...) és olyan embereket, akik beosztottak voltak, de a viharos időkben megmutatták, hogy igazi kommunisták, bátran be kell vonni, ha van bátorsága harcolni a párt vonaláért. Itt nem kell félni, legfeljebb kiderül, (...) ki lesz kitűnő.”²²

Hogy az ÁVH-tól átvett 648 operatív tiszt közül Bodrogi őrnagy és Csiki őrnagy a politikai rendőrség kevésbé exponált tagjai közé tartozott, az bizonyos. Az talán kétséges, hogy Bodrogi aláírása a kihallgatási jegyzőkönyvekről azért tűnt el a vallatás első periódusának végén (1957. augusztus 29.), mert a pártvonal érvényesítéséért Csiki nagyobb bátorságot tanúsított a vallatások 1958. január 20-án kezdődő második periódusában. Mindenesetre Szalma József őrnagy 1957. augusztus 17-én jelentést küldött az 1956. december 3-ai Kádár-beszéd figyelmes hallgatóinak: „Apró elvtárs, jelentem, Tömpe István belügyminiszter-helyettes elvtárs utasítása alapján felterjesztem Bibó István, a Nagy Imre-féle kormány államminiszterének november 6-án készített Expozéját. Ezt az anya-

got adataink szerint az angol, amerikai, francia és indiai követség, valamint a Nagy Imre-féle kormány államminiszterei (Tildy Zoltán, B. Szabó István, Kovács Béla) megkapták. Ugyanakkor felterjesztem – írta Szalma őrnagy – azt a nyilatkozatot, amelyet adataink szerint 1956. december 2–8. közötti időszakban Bibó István, Varga István és Rácz Jenő közgazdász a volt FKgP pénzügyminiszter, közösen készített el” – éppen azokban a napokban, amelyekben Kádár meghatározta az ideológiai álláspontot, és a személyzeti politika irányelvét az állambiztonsági apparátusnál.

Minden bizonnyal az Ideiglenes Központi Bizottság 1956. decemberi ülését követően hamarjában elkezdtek levonni az első titkár szavainak konzekvenciáit. Lehet, hogy az ÁVH megszüntetése után a párt első titkára és a Belügyminisztérium között valamivel lazább volt a kapcsolat, mint amikor még (a Mindszenty-ügy kapcsán) Rákosi ilyen feljegyzést küldött Farkas Mihálynak: „Az összesített jegyzőkönyv politikához abszolút nem konyító, az államvédelemről halvány fogalommal nem bíró emberek munkája.”²³ De az biztos, hogy politikai per megindítására változatlanul a párt első titkára adott utasítást, sőt Kádár épp olyan álságosan korholó hangnemben, mint Rákosi: „a politikai rendőrségnek állandóan nekünk kell szólni, hogy valakit itt vagy ott le kell tartóztatni (...), mindig mi szölünk, hogy ezt vagy azt le kell tartóztatni, bíróság elé kell állítani.”²⁴ Bibó letartóztatása miatt is Kádár legközvetlenebb munkatársa, Biszku Béla „szólt” az MSZMP Intézőbizottságának 1957. május 14-ei ülésén. És ha az információk útvonala nem különbözött az MDP, majd az MSZMP pártközpont és a BM között, akkor a viszontinformációk érkezésének rendje is az lehetett, amit (Nógrádi Sándor ügyében) Farkas Mihály jelentett: „Rákosi elvtársnak! Véleményem szerint a nő imperialista hatalom ügynöke (...). A nőt még egy-két napig figyelteni akarom, hogy megállapítsuk mit csinál most, kihez jár, ki megy hozzá és kivel miről beszélnek telefonon.”²⁵ Máskülönbén repült a Politikai Nyomozó Osztály vezetője, mint Mátyás László is, akinek Kádár felrótta: „pénteken közli, hogy az írókkal szemben repressziót kell alkalmazni és szombaton (...) kijelenti, hogy a legjobb lenne ezt nem tenni, mert ki vagyunk téve, hogy az ügyészségnél kiengedik őket, és nehéz bizonyítékokat szerezni. (...) Érdeklődnek nála, hogy mi van a (letartóztatott) írókkal, erre ő biztosítja őket, hogy ezekkel csak törvényes eszközökkel fogunk bánni, ha lesz valami ellenük, bíróság elé lesznek állítva, ha nem akkor kiengedik őket.”²⁶

Nos, ha a jegyzőkönyv összeállításához vezető információk oda-vissza útja 1957–1958-ban nem különbözött az 50-es évek eleji diktatúra útirányaitól, akkor nemcsak az információ-begyűjtés mehetett hasonló módon 1957. május 23-a, Bibó letartóztatása előtt, mint ahogy azt az imént felidézett 1950. május 17-ei dokumentum jelezte, de még az információk tárolása is. A fenti dokumentum ugyanis azért figyelemre méltó, mert a Farkas Mihály 1957. március 23-ai elítélése után iktatott irat a Belügyminisztériumnak ugyanabban az Állambiztonsági Operatív Nyilvántartójában található az őrzési egységek szerinti V-jelzet alatt, mint amikor Farkas még javában szerkesztett vizsgálati anyagokat.

Erről a nyilvántartóról már 1954 októberében azt írta az akkori legfőbb ügyész az akkori miniszterelnök Nagy Imrének, hogy „az államvédelmi szervek operatív nyilvántartója nagy mennyiségű, kellően nem ellenőrzött anyag felett rendelkezik”, még ha akkori kezelője „által megjelölt mintegy másfél milliós szám túlzott is lenne, nem kétséges, hogy a nyilvántartott személyek száma jóval nagyobb, mint azt a szükségszerűség megköveteli”.²⁷

Bibó vizsgálati dossziéinak előéletére nézve persze harmadlagos, hogy túlzott vagy valós volt-e a nyilvántartott személyek száma. Másodlagos kérdés a potenciális megfigyelők száma is, amelyet egy – a „hálózati létszám”-ról készített, de kétséges, hogy melyik belügyi osztályról származó, feltehetően a Politikatörténeti Intézetből eredő – párt-dokumentum csak Budapesten, 1956. október 1-jén 1844 főben, 1958. január 1-jén pedig mindössze 771 főben állapít meg (ügynök, rezidens, informátor, T-lakástulajdonos [találkahely] és csapda [illegális célra használt legális helyiség „tulajdonos”]) szerinti fogalmi bontásban).²⁸ Az elsődleges kérdés: az Állambiztonsági Operatív Nyilvántartóban folyamatosan mozgó iratok természete. Mert arról, hogy mennyi ténybeli tudás volt Bodrogi őrnagy és Csiki őrnagy fejében, az ügynökök, rezidensek és informátorok jelentéseit összegező operatív megfigyelési jegyzőkönyvek, levél- és telefoncenzúra jegyzőkönyvek az irányadók. Márpedig ezek egy kaptafára készültek. 1955 és 1989 között bizonyíthatóan is.

A két egymástól független forrás teljesen egybevág. Az Állambiztonsági Operatív Nyilvántartóban V-144180/3. őrzési egységen számon tartott operatív megfigyelési jegyzőkönyvet 1955. december 7-én zárták le (október 25-én nyitották meg abból a célból, hogy 39 napig Kéthly Anna minden eltöltött percét regisztrálják). Az „Ősz”-nek átkeresztelt Kéthlyt és „Nusi”-nak nevezett hűgát, Erzsébetet pontosan ugyanazokkal a titkos vizsgálati módszerekkel figyelték szintúgy átkódolt nevű, de a jegyzőkönyvben valóságos nevükkel és rangjukkal is szereplő operatív tisztek, mint amilyenek a „Molnár”-nak nevezett Kis Jánost, „Szeges”-nek regisztrált Kőszeg Ferencet, vagy a „Szürös” fedőnévvel ellátott Tamás Gáspár Miklóst figyelték a BM III. Főcsoportfőnökségéről kiugrott Zólyomi Tamás szakaszvezető emlékiratának tanúsága szerint.²⁹ Ha a „célszemélyek” és „objektumok” megfigyelésének szisztémája számottevően nem változott 1955 és 1989 között, van-e ok feltételezni, hogy más módon szerezték be a Bibó személyes kapcsolatairól, leveleiről, telefonbeszélgetéseiről a kihallgatási jegyzőkönyvekbe is átszűrődő információkat, mint ezzel a szigorúan formalizált megfigyelési technikával? Az operatív megfigyelések jegyzőkönyveit előbb kiértékelték, majd előkészítették Bibó letartóztatását.

A kiértékelési jegyzőkönyvek egyszersmind intézkedési tervet is foglaltak magukban – ilyenformán: „1. A vizsgálat iránya: fő személyekre kell csoportosítani; kisebb fontosságú őrizetessekkel egyrészt saját bűncselekményük teljes feltárására, másrészt olyan irányban, hogy vallomásaikkal a fő személyek bűncselekményeit támasszák alá. 2. A kihallgatás iránya: régi bűncselekmények alapos kivizsgálása és bizonyítása talaján kell kinőni újabb bűncselekményeknek. 3. Viszony az őrizetessekhez: átgondoltan alkalmazni kell az őrizetessekkel szemben a börtön szabályzat szerint biztosított fenyítéseket és indokolt esetben a könnyítéseket.”³⁰ Ezt az intézkedési tervet 1953-ban készítették a politikai rendőrségen, s egy új nyomozás kapcsán a már évek óta elítélt Kádár János operatív tanúkénti meghallgatásával szemben helyezett kilátásba fenyítéseket. Éppenséggel Kádár János perének 1954-es felülvizsgálati anyagából derül ki, hogy az operatív tervek – a Vizsgálati Főosztály teljes anyagával együtt – annak a Szalma őrnagy elvtársnak a kezében voltak, akiébe Bibó sorsának a szálai is összefutottak.³¹

(2) Nos, ha ezután a vizsgálati dosszié „keletkeztetésének” második időmetszetében azt nézzük, mi az ami egyidejű a kihallgatási periódussal, még inkább talányosak a tartalomjegyzékek. A 10-52063/58. alapszámon iktatott dossziében 1957. május 24-e és 1958.

május 26-a között 47 db kihallgatási jegyzőkönyv van, a 10-52063/58/1. számú vizsgálati dossziében azonban csak 40 db van ugyanebből az időszakból.

Az következik-e ebből a numerikus különbségből, hogy amelyik sorozatban több kihallgatási jegyzőkönyv található, az a teljes széria? Nem. Például az 1957. június 20-ai kihallgatási jegyzőkönyv egyik sorozatban sem szerepel. Hogy azon a napon egyáltalán kihallgatták Bibót, az csupán az ügyész vádindítványához csatolt tárgyi bizonyítékok borítékjából derül ki. Ugyanis ebbe helyezték el Bibónak azt az írásművét, amelyet 1956. október 28-a és november 4-e között készített, és vizsgálótisztje 1957. június 20-ai kihallgatásán emlékezetből rekonstruáltatott vele. A nagyobb szám törvénye alapján nemcsak hogy a teljességre nem lehet következtetni a több kihallgatási jegyzőkönyvet tartalmazó sorozat esetén, de még az első és másodpéldány szerinti megkülönböztetésre sem. Ám bár a tartalomjegyzék „Megjegyzés” rovatában található »kiemelve, megsemmisítve« 1989. december 18-ai bejegyzések, már 32 évvel korábban, a nyomozással egyidejűleg is elmozdítottak iratokat a vizsgálati dossziékból. Erre a következtetésre vezet az összehasonlító filológiai elemzés és egy szembetűnő tény.

Filológus értelemmel azt lehetne gondolni, hogy a gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyveinek rögtön a letartóztatás foganatosítása után megnyitott alapszámára következő arab 1-es és római I-es szám megkülönböztetése a mérvadó. Mondjuk az 1-es (2-es, 3-as stb.) a folyamatban lévő „élő nyomozati anyagé”, míg az I-es (II-es, III-as stb.) a nyomozással egyidejű archiválásé. Csakhogy a tanúvallomási jegyzőkönyvek római és arab számú köteteinél – például – az I-ből hét tanúvallomás hiányzik, ami viszont az 1-ben benne van. Lehet, hogy az „archív” példányok közül hét tanúvallomást a politikai rendőrségről útnak indítottak valahová, miközben ugyanazokat az „élő nyomozati anyagban” tovább használták? A rejtélyre talán megfejtést kínálna az, ha a kutató ismerné a vizsgálati dosszié római és arab számai mellett található betűjelek (a-tól e-ig) értelmét. De nem ismerheti.

Mindössze az idő kínál két támpontot. Az első az, hogy 1957. május 24-én elkezdték Bibó kihallgatásait, s a 10-52063 alapszámon, arab 1-essel megnyitott vizsgálati dossziében, arab sorszámokkal vezették a jegyzőkönyveket egészen a 18. kihallgatásig, június 19-ig. Június 20-án azonban se az arab számmal, se a római számmal vezetett vizsgálati dossziékba nem fűzték le az aznapi kihallgatás jegyzőkönyvét, sőt a június 26-ai és 27-ei vallomásokat se, 28-ától pedig nem is számozták a folyamatosan tovább vezetett jegyzőkönyveket. Július 15-ei keletű az a hét tanúvallomás, amelyik a tanúkihallgatási jegyzőkönyvek egyik sorozatából hiányzik. A kutató nem gondolhat másra, minthogy Bibó forradalom alatti programtervezetének június 20-ai megismerése, és a július 15-ére berendelt tanúk vallomásai között valamilyen összefüggés lehet, amelynek számai kifelé vezetnek a Belügyminisztérium falai közül, ha egyáltalán érdemes képzeletben falat húzni egy 1956-os per esetén az állambiztonsági végrehajtott szervezet és a politikai agyközpontok közé. Hiszen épp egy hónappal Bibó letartóztatása után mondotta Kádár a KB ülésén, hogy a készülő perek „politikai részét a Központi Bizottság elé kell hozni”, csupán a tények és a személyek vizsgálatát kell a Belügyminisztériumra bízni. A hatásköri megoszlást Kádár szokott célzatos módján terjesztette hallgatósága elé. Gáli József és Obersovszky Gyula írók ítélete úgy született – fejtegette –, hogy ő maga egyeztetett Szénási Géza legfőbb ügyésszel és Nezvál Ferenc igazságügy-miniszterrel, de az afféle „hon megmentői” esetében, „mint Tildy és Bibó

meg nem tudom én kicsoda”, végezze csak egyelőre munkáját a Belügyminisztérium.³² Végezte is.

Az 1957. július 15-én, egy napon kihallgatottak nagyjából azonos politikai körhöz tartoznak. Zsigmond Gyula, Püski Sándor, Matits Lajos, S. Szabó István, Sebestyén László, Jócsik Lajos és Tildy Zoltán között az egyetlen közös nevező az, hogy mind 1946–1948-ban, mind 1956. november 4-e után szorgalmazták a Magyar Parasztszövetséget, a Független Kisgazdapárt és a Nemzeti Parasztpárt között lebegő szervezetet. A félig politikai, félig érdekvédelmi szervezet³³ alapítói vagy az MSZMP-hierarchia csúcán voltak (Fehér Lajos), vagy az államigazgatási rendszer tetején (Dobi István), vagy előzetes letartóztatásban (Tildy Zoltán), vagy Kistarcsán internálásban (Matits Lajos), vagy New York-i emigrációban (Kiss Sándor), itthoni vezetői pedig 1956 decemberében egy súlyos elvi kérdés körül megoszlottak, de nem arányosan. Saját pártjával, a Független Kisgazdapárttal erősen kritikus Göncz Árpád kötötte magát a Nemzeti Parasztpárt legszélén álló Bibó Istvánhoz abban, hogy az MSZMP-vel való tárgyalás minimális feltétele a többpártrendszer elismerése, az összes többiek többé vagy kevésbé osztották a kisgazdapárti centrum felfogását, hogy valamilyen a pártokat együttesen tömörítő blokkban, amolyan »hazafias népfront-szerű« szervezettel is ki lehetne egyezni.

Nem egészen véletlenül e dilemmát osztotta két napirendi pontra az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága (IKB) 1956. december 28-ai ülése. Az első napirendi javaslat előkészítette azt az 1957. január 5-ei kormánynyilatkozatot, amelyik ad acta tette a többpártrendszert. Az IKB a többpártrendszer felszámolásának kérdésében már korábbi ülésein sem volt egységes. Kádár ezúttal úgy állt a »héják« élére, hogy meghirdette: »ne keressünk mi egyetértést senkivel sem a világon csak a megegyezés kedvéért«, ugyanakkor a »galambokat« azzal etette, hogy együttműködést helyezett kilátásba azoknak a pártoknak, amelyek »készek blokkban az MSZMP-vel dolgozni«.³⁴ A második napirendi javaslatot épp az egyik »galamb«, Fehér Lajos terjesztette elő. »Az új paraszti tömegszervezet létrehozására« irányuló javaslata fából vaskarikát csinált. Megpróbálta Nagy Imre 1953-as kormányprogramjának szellemében életre hívni az 1945 és 1948 közti mezőgazdasági érdekszervezeteket (FÉKOSZ, UFOSZ stb.), de úgy, hogy azok ne rendelkezhesenek afféle pártjogosítványokkal, mint amilyenek elismerésére Nagy Imrét végül rákényszerítette az 1956-os forradalom. 1956. november 4-e és december 28-a között ugyanis a föld alá kényszerített forradalom eszméje úgy terjedt Budapesttől a vidék felé, ahogy ezt a tendenciát a lokális munkástanácsoktól, a regionális nagy-budapesti szervezetükön át a munkástanácsok országos szervezetének intézményesítési terve is kifejezte. Fehér Lajos részéről tehát nem volt ésszerűtlen tapogatózás valamilyen lengyel típusú megoldással elejét venni a vidék esetleges fellázadásának. Ha a december 28-ai IKB ülésen nem kapcsolódik össze a többpártrendszer kérdése és az agrárérdekvédelmi szervezetek ügye, akkor alighanem az apparátus egy része kísérletet tesz a lengyel húzásra, azaz a kommunista párt bábujaiként a sakk táblára léptet egy parasztpártot. Noha ismerték a lengyel SZEJM-ben a kommunista pártnak alárendelt parasztpárt szerepkörét, az IKB tagjai mégis megosztottak voltak ebben a kérdésben is, ha nem is egészen úgy, mint a Parasztszövetség vezetői. A többpártrendszer legádázabb ellenfelei Kádárral azt mondták az agrártéma előterjesztőjének: »Panasz tárgyává szeretném tenni Fehér Lajos elvtárs intézkedését. (...) Jelentkeztek bizonyos emberek, hogy a Parasztszövetség számára helyiséget, pénzt, kocsit kérnek. Mikor kérdezték, hogy milyen szövetségnek kell, azt

mondták, Fehér Lajos elvtársmondta, hogy a dolog rendben, el kell kezdeni a szervezést (...), ilyen kérdésben, ilyen egyéni előreszaladásnak helye nincs.”³⁵

Fehér Lajos ötletével bakot lőtt, de le akarta fedezni magát a belbiztonság erős embereivel. Észjárásukat és befolyásukat kiismerte az 1956. október 24-én megalakult MDP KV Katonai Bizottságában. Egyrészt tehát Apró Antallal, „akivel való megbeszélés alapján” kezdeményezte a tárgyalást a Parasztszövetséggel, másrészt Tömpe Istvánnal, akit szintén beavatott ötletébe, de aki a tervben nem találta meggyőzőnek, „hogy biztosítva van-e a párt befolyása”. Annak, hogy az IKB a többpártrendszer kérdésében egy előkészítetlen napirendi javaslattal lassan kullogott Kádár jövőbe tekintő megosztási stratégiája után, további következményei támadtak. Viszont Fehér Lajos egyetlen pártközi szervezet létrehozásával, a maga taktikájával elébe vágott Kádárnak.

Az intézményes következmények egyike már két nap múlva, december 30-án megmutatkozott, mikor is a néhai kisgazdapárti Dobi István, az Elnöki Tanács elnöke, az egykori ÁVH feladatkörét átruházta a rendőrségre. Nem történt más, mint megfogadták Apró Antal szavait: a Parasztszövetség kérdésében „előreszaladtunk”, ahelyett, hogy „olyan emberek, mint Dobi (...) politikailag megmagyaráznák nekik”, hogy ezúttal az MSZMP nem visszautasította őket, mint régen, ha „egyszer kezdeményeztek valamit”, hanem most csak várniuk kell a sorukra.³⁶ Hogy kinek, hol és hogyan kell várnia a sorára, az két hét múlva kiderült. 1957. január 14-én, a pártok működését betiltó kormánynyilatkozat után Kádár tovább pontosította káderpolitikáját. „A rendőrségnél szerintem a legfontosabb a tisztikart jól átnézni, a politikai apparátust a lehető leggyorsabban kiépíteni (...), a legjobb szakembereket be kell vinni a politikai apparátusba”.³⁷ Tömpe István belügyminiszter-helyettes pedig sietve a párt intézkedési tervei közé iktatta Kádár indítványát. „A politikai apparátusba – a nyomozó munka színvonalának emelése érdekében mindazokat a volt államvédelmi szakembereket, akik koncepciók perекben nem lettek elmarasztalva, be kell vonni. A rendőrség munkájának nyilvánosságát le kell csökkenteni.”³⁸ Az IKB tehát magáévá tette Apró javaslatát és Marosán György indítványát – „Ne engedjük át a falut az ellenforradalomnak!”³⁹ –, azaz Fehér Lajos lengyel típusú elgondolásának megvalósításához hozzáálltak a Belügyminisztériumban, csak nem – ahogy Kádár mondta – „egyéni előreszaladás” formájában.

A Parasztszövetség engedékenyebb vezetői iránt megnőtt a belügyi érdeklődés, persze azután, hogy a többpártrendszer vonatkozásában hajlíthatatlan Göncz Árpádot és Bibó Istvánt május 23-án már letartóztatták. De az ideiglenes őrizetbe vétel után hat nappal – május 29-én – Göncz Árpádot arról vallatják, mit is tárgyalt Gyenes Antallal, az MSZMP IKB tagjával, aki a Parasztszövetség feltámasztását úgy-ahogy pártolta. Alig egy hónappal a letartóztatás után, és a vizsgálati dossziéból kiemelt parasztszövetségi tanúvallomásokot két bő héttel megelőzően, 1957. június 6-án Bibót a Fehér Lajossal folytatott parasztszövetségi tárgyalásról, június 28-án pedig arról faggatják, hogy Zsigmond Gyula mit kezdett 1956. november 4-e után azzal a 300 000 forinttal, amelyet a Nemzeti Parasztpárt részére az a Bognár József belkereskedelmi miniszter – egykori kisgazdapárti politikus – utalt át, aki Bibó letartóztatásának heteiben az újabb miniszteri kinevezést nem fogadta el, persze azért, mert ő is, mint kisgazdapárti társa, Rácz Jenő, áldozatul esett az MSZMP „szálamitaktikájának”, hiába léptek be 1957. január 6-án a kormány Külkereskedelmi, illetve Pénzügyi Bizottságába. S a kihallgatót az érdekli, hogy Zsigmond Gyula – a Fehér Lajossal folytatott tárgyalások heteiben – mire fordította a két autó

üzemben tartásán, és a párt állandó alkalmazottainak fizetésén túli összeget. „Önök – állítja a kérdésbe burkolózó kihallgató – a december, januárban kifejtett illegális tevékenységért vették fel [a 2500 forintos] tiszteletdíjat, (...) miért nem fizették vissza az MDP jogutódjának az MSZMP számlájára!” És a kihallgató ezúttal csakugyan rejtőzködik, mert ez az egyetlen kihallgatási jegyzőkönyv a 47 ismert között, amelyen nem szerepel a kihallgató (valószínűleg Bodrogi László) neve. A jegyzőkönyv nyilván sietősen haladt tovább az MSZMP pártközpont vagy az Elnöki Tanács felé, mert amíg az operatív iratok elő nem kerülnek, csak a jóisten lehet a megmondhatója, hogy Zsigmond Gyulára, Bognár Józsefre vagy Fehér Lajosra terhelő információkat gyűjtöttek-e Bibótól. Vagy mondhatna valamit a gépiró(nő), aki a rejtélyre elég beszédes elütéssel válaszolt az írógépén: „az MDP jogutódja, MSZP számlájára”, írta a jegyzőkönyvbe, a kíváncsiságtól vagy a meglepetéstől nem tudta, hogy hol végződik az MDP és hol kezdődik az MSZMP, ahogy azt se, kérdőjelet vagy felkiáltójelet kellene-e kitenni újdonszerű párt esetében, ha az az állami költségvetés pénzét – egy másik, a kiutalás idején szintén legális párt – a saját kasszájába utaltatja.

A tanúvallomások vizsgálati dossziéjából a pártapparátus, esetleg az Elnöki Tanács kürtőin át illantak el tehát a Kisgazdapárt, a Nemzeti Parasztpárt és a Parasztszövetség vezetőinek július 15-ei kihallgatásának jegyzőkönyvei. Azoknak a személyeknek a körében, akik 1956 decemberében jelentkeztek Fehér Lajosnál a Parasztszövetséget szervezni, a legmagasabb helyeken utánanézték, hogy „kinek lehet – Apró Antal szavával – nagyon politikusán megmagyarázni”, mi a párt jövődöbeli szándéka. Hogy Bibónak és Göncznek nem lehet az már kiderült, de hogy két agrárpárt vonzáskörzetébe is tartozó társaikra rá lehetne-e bízni Kádár megosztási stratégiájának megvalósítását, az tanulmányozás tárgyát képezte 1957 nyarán. A jegyzőkönyvek felvételét megelőző operatív iratok tehát képlékeny közegben készültek, mert még nem szilárdult meg a pártközponton át vezető út, csak a bíróság felé vezető út macskaköveit rakták le. Az útirányokra a nyomozással egyidejű operatív iratok szelektálásából is lehet következtetni, no meg az 1957. nyári és az 1958. téli jegyzőkönyvek kérdéstechnikai különbségeiből. Ámbár a Bibónak feltett kérdésekből körvonalazható, hogy milyen típusú iratokra támaszkodtak az operatív terv készítői. „A letartóztatott személyek kihallgatása napi 6–12 órán át tartott – írja a belügyi munka jó ismerője, Czako Kálmán legfőbb ügyész a koncepciók peres szintű koncepciók felülvizsgálatáról készített feljegyzésében Nagy Imrének, 1954. november 6-án –, a vallomások felvételénél a terheltet mentő körülményeket minden esetben mellőzték, az esetleg beismert terhelő körülményeket minden esetben súlyosbították. Az utóbbi olyan állandó jelenség volt, hogy a vizsgálók erre külön szakkifejezést használtak és a jegyzőkönyv »átpolitizálásának«, vagy az egyes körülmények »kiélelésének« neveztek.”⁴⁰

Olvasónk fel fogja ismerni Bibó kihallgatásai közben a „kiéleztett” és „átpolitizált” szöveghelyeket, még akkor is, ha a kötet sajtó alá rendezője nem prezentálhatja az operatív kiértékeléseket és „slejfniket”, amelyekből a BM II/8-as osztályában felkészültek a (ki)hallgatók. „A kiértékelés úgy történt – s ebben, ha elfogadták Kádár és Tömpe utasításait, akkor nem tévedhetünk, amikor a »slejfnik« bemutatása helyett Czakóra hivatkozunk –, hogy a kiértékelő részleg a kiindulási alapként elfogadott jegyzőkönyvből apró, hosszúkás papírra írt feljegyzésekre kiírták minden egyes letartóztatottra vonatkozó kompromittáló adatokat és azokat a vizsgálók között kiosztották. Az ilyen papír-

szeleteket a vizsgálók egymás között »slejfni« neveztek és a tartalmát egy éjszaka reájuk bízott letartóztatottal minden esetben el kellett ismertetni és az ilyen beismerésekről feljegyzést kellett készíteni.⁴¹ Rákosi Máttyás kézírásával is ismerünk ilyen »slejfnit«, ami a letartóztatott Péter Gábor és Farkas Mihály kihallgatásához tartalmaz iránymutatásokat.⁴²

Hogy a jegyzőkönyvek ki-be járkáltak a politikai rendőrség és a magasabb politikai érdekek érvényesítői között, arra szemléletes példát kínál épp az 1957. július 15-ei tanúk egyikének, Tildy Zoltánnak korábbi esete. Helyesebben a vejéé. Csornoky Viktort 1948 decemberében egy koncepció per halálos ítéletével kivégezték, de már július 27-én jelentette a kihallgató tisztje, hogy egyik vallomását nem lehet jegyzőkönyvbe venni, mert kompromittálna Tildy köztársasági elnök Elnöki Hivatalának vezetője. A politikai rendőrség feje utasítással reagált a problémára, s a vizsgálotiszt tíz nappal későbbi jelentésében visszajelezte, hogy Csornoky többé nem vallott a magas hivatal viselő személyre, majd végül dr. Timár István kihallgató tiszt szeptember 30-án jelentette »Péter Gábor altábornagy bajtársnak«, hogy a Népügyészség vezetőjének jelenlétében »az ügyési jegyzőkönyvben mellőzve lett mindazoknak a tényeknek a felvétele« amelyek Csornoky apósával és anyósával kapcsolatosak.⁴³ Persze nem szükséges magas közjogi méltóságnak szerepet játszania a gyanúsított életében ahhoz, hogy a kihallgató tiszt mellőzze a tényeket a kiértékelő jegyzőkönyvnél, vagy slejfniken ne ossza meg az ismereteket még a vizsgálotársaival se. Elég valami személyes ok vagy a kommunista pártra kompromittáló dolog. Avagy mindkettő, mint az az 1950. november 29-én tízévi fegyházra ítélt Heltai György rehabilitációs eljárásában 1955. április 27-én napvilágra került. Vizsgáló tisztje – aki rezidensből lépett elő kihallgatóvá –, részben személyes indokból dezinformálta a nyomozást, részben úgy »élezte ki« a kihallgatást, hogy utána »a párt szót kihagyta a feljegyzéséből«.⁴⁴

De prózai tervteljesítés, a vizsgálat berekesztésének határideje is elegendő ok arra, hogy a nyomozással egyidejű iratok más ügydarabhoz legyenek csatolva, mint ahonnet kiderülhetne, hogy a nyomozással túllépték a megszabott időkeretet.⁴⁵ Valószínű, hogy például az alábbi feljegyzés azért maradt meg Bibó egyik vizsgálati dossziéjában, mert feladója – közepes rangú, a határidők dolgában is átlagon alul tájékozott rendőrnemző százados – 1957. november 4-én önszorgalomból küldte el »Rajnai Elvtársnak!« (talán éppen a jeles nappal is tehetségtelenül emlékeztetve a Politikai Nyomozó Főosztály parancsnokhelyettesét előléptetésének időszerűségére). Mindenesetre Bibó kihallgatásainak első periódusa augusztus 29-én már lezárult, a második pedig 1958. január 20-án még nem kezdődött el. Hát sokra éppen nem mentek azzal, hogy »a mellékelt tervezetet [az Expozét] dr. Mihelics Vid, az *Új Ember* című lap szerkesztője lakásán találtuk, akit folyó hó 2-án helyeztünk előzetes letartóztatásba. Amennyiben erre szükségük van Bibó István ügyében, akkor kérem ezt felhasználni.« Úgyhogy az illetékes elvtársnak címezve Rajnai alezredes csak annyit írt a sajtocédulára: »Bibó kihallgatójának ki kell adni. R.«, és az iratot benne felejtették a nyomozati anyagban, mert az iratkiemelés vagy az osztály nyomozati ütemtervéhez kapcsolódott, vagy a kihallgató saját személyi anyagához, de semmiképpen sem volt egyidejű a Bibó-per előkészítésének menetrendjével, s így a vizsgálati dosszié lefűzésénél csak véletlenül maradhatott az aktában.

(3) A 10-52063/58-as dosszié tartalomjegyzékében a 10. sorszámú párhuzamos »megjegyzés« rovatban található: »meghalt 1979«. Nem az első sorszámú ügyirat mellett,

nem az 57-es sorszámu „zárólappal” egy sorban, nem. A halál évszáma csupán elválasztja a 9. sorszámon lévő előzetes letartóztatás meghosszabbításának formanyomtatványát a 10. sorszámmal kezdődő első kihallgatási jegyzőkönyvtől. Az inkább funkcionális, mint szimbolikus jelzés arra utal, hogy a halál után csak máshonnan kezdve kell mozgatni az iratokat, de mozgatni kell, mozgatni, amíg csak élnek az elvben rég holtta nyilvánított iratok. A nyomozás után lezárt vizsgálati dossziékban a halálnál is tovább mozgatott iratok teszik egészen kétségtelenné, hogy az 1956-os megtorlás koncepciók pereit az operatív segédanyagok ismerete nélkül nem szabad publikálni. Annak ellenére sem, hogy a vádindítvány első fogalmazványától a vádiraton át a per jegyzőkönyvéig és ítéletéig minden ügy található együtt Bibó István, Göncz Árpád és Regéczy-Nagy László vizsgálati dossziéiban, mintha csak sajtó alá rendezőre várna a kész kézirat. Forráskritika nélkül akár magától is beindulhatna a szedőgép, hisz még Bibó saját kézzel írott, 1959. május 6-án és 9-én kelt önvallomása is itt található, s az írógéppel írt változatuk közt nincs egy hajszálnyi különbség se. Kell ennél több?

Kell. Czako Kálmán már idézett, a rehabilitációs eljárások megindítására szánt, Nagy Imrének szóló feljegyzése intelmet is tartalmaz a jövő filológusai számára. Annál is elgondolkoztatóbb az intelme, mivel a legfőbb ügyésznek épp e szöveghelyen talán maga felé hajlik a keze, hisz elválasztható a nyomozati szak az ügyészi szakasztól. A vizsgálat késői stádiumában, amikor „az ügynevezett összefoglaló jegyzőkönyveket a vizsgálók összehangolták, azaz más letartóztatottak vallomásaival összehasonlították és a jegyzőkönyvekben önkényes, és majd minden esetben igen lényeges változtatásokat eszközöltek. Gyakran előfordult – írja Czako –, hogy a politikai rendőrség két vezetőjének utasítására végeztek változtatásokat. Az ilyen kiigazítások jellegére jellemző, hogy a letartóztatottak, akik az összefoglaló jegyzőkönyv felvételéig több hónapi fogva tartást és a kényszerítő eszközök egész sorát szenvedték el, nem egy esetben megtagadták az összefoglaló jegyzőkönyv aláírását, és csak újabb kényszerítő eszközök alkalmazása következtében írták azt alá.”⁴⁶

Annak dacára, hogy a „Bibó István és tsai.” vizsgálati dossziékban nincs nyoma közvetlen kényszerítő eszközök használatának, aggályos az összefoglaló jegyzőkönyvek publikációja. A tények miatt. És nem a kényszerítés és nem a manipulálás okán. Hanem azért, mert amikor a végső jegyzőkönyveket „összehangolják”, a kihallgató tisztek egyzersmind kontaminálják a különböző tanúvallomásokból föltárt, vagy a titkos vizsgálati módszerekkel felderített tényeket. Azokat is, amelyeket Bibó ugyan nem tagadott, de különböző személyek védelmében nem mondott. Akkor sem, ha azok a személyek egyébként tanúvallomást tettek, és Bibó tudtával vagy anélkül elismerték a tények létezését. A szinkretikus szerkesztményben azonban már nem lehet különbséget tenni a Bibó szándéka szerint elismert tény, a szándéka ellenére a jegyzőkönyvbe foglalt tény, és a szándéka szerint magára vállalt, de nem általa megvalósított cselekedet között. Márpedig ha ezeket a különbségeket nem vesszük tekintetbe, óhatatlanul megszegjük könyvünk összeállításának harmadik alapelvét. Mert nem azt segítjük nyilvánosságra, amit írásaiban és cselekedeteiben Bibó is a közönségnek – 1956/57-ben a közvéleménynek – szánt, hanem azt, amit a Belügyminisztérium Politikai Nyomozó Főosztályán összehordtak. Más, eddig még nem is említett forrásokból. Hiszen az összefoglaló jegyzőkönyvben olyan információk is vannak, amelyek a Külügyminisztérium, az Igazságügy-minisztérium, a Minisztertanács Elnöki Hivatala, a Belügyminisztérium Elnöki Osztálya, a Leg-

got adataink szerint az angol, amerikai, francia és indiai követség, valamint a Nagy Imre-féle kormány államminiszterei (Tildy Zoltán, B. Szabó István, Kovács Béla) megkapták. Ugyanakkor felterjesztem – írta Szalma őrnagy – azt a nyilatkozatot, amelyet adataink szerint 1956. december 2–8. közötti időszakban Bibó István, Varga István és Rácz Jenő közigazdász a volt FKGP pénzügyminiszter, közösen készített el” – éppen azokban a napokban, amelyekben Kádár meghatározta az ideológiai álláspontot, és a személyzeti politika irányelvét az állambiztonsági apparátusnál.

Minden bizonnyal az Ideiglenes Központi Bizottság 1956. decemberi ülését követően hamarjában elkezdtek levonni az első titkár szavainak konzekvenciáit. Lehet, hogy az ÁVH megszüntetése után a párt első titkára és a Belügyminisztérium között valamivel lazább volt a kapcsolat, mint amikor még (a Mindszenty-ügy kapcsán) Rákosi ilyen feljegyzést küldött Farkas Mihálynak: „Az összesített jegyzőkönyv politikához abszolúte nem konyító, az államvédelemről halvány fogalommal nem bíró emberek munkája.”²³ De az biztos, hogy politikai per megindítására változatlanul a párt első titkára adott utasítást, sőt Kádár épp olyan álságosan korholó hangnemben, mint Rákosi: „a politikai rendőrségnek állandóan nekünk kell szólni, hogy valakit itt vagy ott le kell tartóztatni (...), mindig mi szólunk, hogy ezt vagy azt le kell tartóztatni, bíróság elé kell állítani.”²⁴ Bibó letartóztatása miatt is Kádár legközvetlenebb munkatársa, Biszku Béla „szólt” az MSZMP Intézőbizottságának 1957. május 14-ei ülésén. És ha az információk útvonala nem különbözött az MDP, majd az MSZMP pártközpont és a BM között, akkor a viszontinformációk érkezésének rendje is az lehetett, amit (Nógrádi Sándor ügyében) Farkas Mihály jelentett: „Rákosi elvtársnak! Véleményem szerint a nő imperialista hatalom ügynöke (...). A nőt még egy-két napig figyelgetni akarom, hogy megállapítsuk mit csinál most, kihez jár, ki megy hozzá és kivel miről beszélnek telefonon.”²⁵ Máskülönben repült a Politikai Nyomozó Osztály vezetője, mint Mátyás László is, akinek Kádár felróta: „pénteken közli, hogy az írókkal szemben repressziót kell alkalmazni és szombaton (...) kijelenti, hogy a legjobb lenne ezt nem tenni, mert ki vagyunk téve, hogy az ügyészségnél kiengedik őket, és nehéz bizonyítékokat szerezni. (...) Érdeklődnek nála, hogy mi van a (letartóztatott) írókkal, erre ő biztosítja őket, hogy ezekkel csak törvényes eszközökkel fogunk bánni, ha lesz valami ellenük, bíróság elé lesznek állítva, ha nem akkor kiengedik őket.”²⁶

Nos, ha a jegyzőkönyv összeállításához vezető információk oda-vissza útja 1957–1958-ban nem különbözött az 50-es évek eleji diktatúra útirányaitól, akkor nemcsak az információ-begyűjtés mehetett hasonló módon 1957. május 23-a, Bibó letartóztatása előtt, mint ahogy azt az imént felidézett 1950. május 17-ei dokumentum jelezte, de még az információk tárolása is. A fenti dokumentum ugyanis azért figyelemre méltó, mert a Farkas Mihály 1957. március 23-ai elítélése után iktatott irat a Belügyminisztériumnak ugyanabban az Állambiztonsági Operatív Nyilvántartójában található az őrzési egységek szerinti V-jelzet alatt, mint amikor Farkas még javában szerkesztett vizsgálati anyagokat.

Erről a nyilvántartóról már 1954 októberében azt írta az akkori legfőbb ügyész az akkori miniszterelnök Nagy Imrének, hogy „az államvédelmi szervek operatív nyilvántartója nagy mennyiségű, kellően nem ellenőrzött anyag felett rendelkezik”, még ha akkori kezelője „által megjelölt mintegy másfél milliós szám túlzott is lenne, nem kétséges, hogy a nyilvántartott személyek száma jóval nagyobb, mint azt a szükségszerűség megköveteli”.²⁷

Bibó vizsgálati dossziéinak előéletére nézve persze harmadlagos, hogy túlzott vagy valós volt-e a nyilvántartott személyek száma. Másodlagos kérdés a potenciális megfigyelők száma is, amelyet egy – a „hálózati létszám”-ról készített, de kétséges, hogy melyik belügyi osztályról származó, feltehetően a Politikatörténeti Intézetből eredő – párt-dokumentum csak Budapesten, 1956. október 1-jén 1844 főben, 1958. január 1-jén pedig mindössze 771 főben állapít meg (ügynök, rezidens, informátor, T-lakástulajdonos [találkahely] és csapda [illegális célra használt legális helyiség „tulajdonos”] szerinti fogalmi bontásban).²⁸ Az elsődleges kérdés: az Állambiztonsági Operatív Nyilvántartóban folyamatosan mozgó iratok természete. Mert arról, hogy mennyi ténybeli tudás volt Bodrogi Őrnagy és Csiki Őrnagy fejében, az ügynökök, rezidensek és informátorok jelentéseit összegező operatív megfigyelési jegyzőkönyvek, levél- és telefoncenzúra jegyzőkönyvek az irányadók. Márpedig ezek egy kaptafára készültek. 1955 és 1989 között bizonyíthatóan is.

A két egymástól független forrás teljesen egybevág. Az Állambiztonsági Operatív Nyilvántartóban V-144180/3. őrzési egységen számon tartott operatív megfigyelési jegyzőkönyvet 1955. december 7-én zárták le (október 25-én nyitották meg abból a célból, hogy 39 napig Kéthly Anna minden eltöltött percét regisztrálják). Az „Ősz”-nek átkeresztelt Kéthlyt és „Nusi”-nak nevezett hűgát, Erzsébetet pontosan ugyanazokkal a titkos vizsgálati módszerekkel figyelték szintűgy átkódolt nevű, de a jegyzőkönyvben valóságos nevükkel és rangjukkal is szereplő operatív tisztek, mint amilyenek a „Molnár”-nak nevezett Kis Jánost, „Szegecs”-nek regisztrált Kőszeg Ferencet, vagy a „Szúrós” fedőnévvel ellátott Tamás Gáspár Miklóst figyelték a BM III. Főcsoportfőnökségéről kiugrott Zólyomi Tamás szakaszvezető emlékiratának tanúsága szerint.²⁹ Ha a „célszemélyek” és „objektumok” megfigyelésének szisztémája számottevően nem változott 1955 és 1989 között, van-e ok feltételezni, hogy más módon szerezték be a Bibó személyes kapcsolatairól, leveleiről, telefonbeszélgetéseiről a kihallgatási jegyzőkönyvekbe is átszűrődő információkat, mint ezzel a szigorúan formalizált megfigyelési technikával? Az operatív megfigyelések jegyzőkönyveit előbb kiértékelték, majd előkészítették Bibó letartóztatását.

A kiértékelési jegyzőkönyvek egyszersmind intézkedési tervet is foglaltak magukban – ilyenformán: „1. A vizsgálat iránya: fő személyekre kell csoportosítani; kisebb fontosságú őrizeteskkel egyrészt saját bűncselekményük teljes feltárására, másrészt olyan irányban, hogy vallomásaikkal a fő személyek bűncselekményeit támasszák alá. 2. A kihallgatás iránya: régi bűncselekmények alapos kivizsgálása és bizonyítása talaján kell kinőni újabb bűncselekményeknek. 3. Viszony az őrizeteskhez: átgondoltan alkalmazni kell az őrizeteskkel szemben a börtön szabályzat szerint biztosított fenytéseket és indokolt esetben a könnyítéseket.”³⁰ Ezt az intézkedési tervet 1953-ban készítették a politikai rendőrségen, s egy új nyomozás kapcsán a már évek óta elítélt Kádár János operatív tanúkenti meghallgatásával szemben helyezett kilátásba fenytéseket. Éppenséggel Kádár János perének 1954-es felülvizsgálati anyagából derül ki, hogy az operatív tervek – a Vizsgálati Főosztály teljes anyagával együtt – annak a Szalma Őrnagy elvtársnak a kezében voltak, akiébe Bibó sorsának a szálai is összefutottak.³¹

(2) Nos, ha ezután a vizsgálati dosszié „keletkeztetésének” második időmetszetében azt nézzük, mi az ami egyidejű a kihallgatási periódussal, még inkább talányosak a tartalomjegyzékek. A 10-52063/58. alapszámon iktatott dossziében 1957. május 24-e és 1958.

május 26-a között 47 db kihallgatási jegyzőkönyv van, a 10-52063/58/1. számú vizsgálati dossziében azonban csak 40 db van ugyanebből az időszakból.

Az következik-e ebből a numerikus különbségből, hogy amelyik sorozatban több kihallgatási jegyzőkönyv található, az a teljes széria? Nem. Például az 1957. június 20-ai kihallgatási jegyzőkönyv egyik sorozatban sem szerepel. Hogy azon a napon egyáltalán kihallgatták Bibót, az csupán az ügyész vádindítványához csatolt tárgyi bizonyítékok borítékjából derül ki. Ugyanis ebbe helyezték el Bibónak azt az írásművét, amelyet 1956. október 28-a és november 4-e között készített, és vizsgálótisztje 1957. június 20-ai kihallgatásán emlékezetből rekonstruáltatott vele. A nagyobb szám törvénye alapján nemcsak hogy a teljességre nem lehet következtetni a több kihallgatási jegyzőkönyvet tartalmazó sorozat esetén, de még az első és másodpéldány szerinti megkülönböztetésre sem. Ám bár a tartalomjegyzék „Megjegyzés” rovatában található „kiemelve, megsemmisítve» 1989. december 18-ai bejegyzések, már 32 évvel korábban, a nyomozással egyidejűleg is elmozdítottak iratokat a vizsgálati dossziékból. Erre a következtetésre vezet az összehasonlító filológiai elemzés és egy szembevetendő tény.

Filológusi értelemmel azt lehetne gondolni, hogy a gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyveinek rögtön a letartóztatás foganatosítása után megnyitott alapszámára következő arab 1-es és római I-es szám megkülönböztetése a mérvadó. Mondjuk az 1-es (2-es, 3-as stb.) a folyamatban lévő „élő nyomozati anyagé”, míg az I-es (II-es, III-as stb.) a nyomozással egyidejű archiválásé. Csakhogy a tanúvallomási jegyzőkönyvek római és arab számú köteteinél – például – az I-ből hét tanúvallomás hiányzik, ami viszont az 1-ben benne van. Lehet, hogy az „archív” példányok közül hét tanúvallomást a politikai rendőrségről útnak indítottak valahová, miközben ugyanazokat az „élő nyomozati anyagban” tovább használták? A rejtélyre talán megfejtést kínálna az, ha a kutató ismerné a vizsgálati dosszié római és arab számai mellett található betűjelek (a-tól e-ig) értelmét. De nem ismerheti.

Mindössze az idő kínál két támpontot. Az első az, hogy 1957. május 24-én elkezdték Bibó kihallgatásait, s a 10-52063 alapszámon, arab 1-essel megnyitott vizsgálati dossziében, arab sorszámokkal vezették a jegyzőkönyveket egészen a 18. kihallgatásig, június 19-ig. Június 20-án azonban se az arab számmal, se a római számmal vezetett vizsgálati dossziékba nem fűzték le az aznapi kihallgatás jegyzőkönyvét, sőt a június 26-ai és 27-ei vallomásokat se, 28-ától pedig nem is számozták a folyamatosan tovább vezetett jegyzőkönyveket. Július 15-ei keletű az a hét tanúvallomás, amelyik a tanúkihallgatási jegyzőkönyvek egyik sorozatából hiányzik. A kutató nem gondolhat másra, minthogy Bibó forradalom alatti programtervezetének június 20-ai megismérése, és a július 15-ére berendelt tanúk vallomásai között valamilyen összefüggés lehet, amelynek szálai kifelé vezetnek a Belügyminisztérium falai közül, ha egyáltalán érdemes képzeletben falat húzni egy 1956-os per esetén az állambiztonsági végrehajtott szervezet és a politikai agyközpontok közé. Hiszen épp egy hónappal Bibó letartóztatása után mondotta Kádár a KB ülésén, hogy a készülő perek „politikai részét a Központi Bizottság elé kell hozni”, csupán a tények és a személyek vizsgálatát kell a Belügyminisztériumra bízni. A hatásköri megoszlást Kádár szokott célzatos módján terjesztette hallgatósága elé. Gáli József és Obersovszky Gyula írók ítélete úgy született – fejtegette –, hogy ő maga egyeztetett Szénási Géza legfőbb ügyésszel és Nezvál Ferenc igazságügy-miniszterrel, de az afféle „hon megmentői” esetében, „mint Tildy és Bibó

meg nem tudom én kicsoda”, végezze csak egyelőre munkáját a Belügyminisztérium.³² Végezte is.

Az 1957. július 15-én, egy napon kihallgatottak nagyjából azonos politikai körhöz tartoznak. Zsigmond Gyula, Püski Sándor, Matits Lajos, S. Szabó István, Sebestyén László, Jócsik Lajos és Tildy Zoltán között az egyetlen közös nevező az, hogy mind 1946–1948-ban, mind 1956. november 4-e után szorgalmazták a Magyar Parasztszövetséget, a Független Kisgazdapárt és a Nemzeti Parasztpárt között lebegő szervezetet. A félig politikai, félig érdekvédelmi szervezet³³ alapítói vagy az MSZMP-hierarchia csúcsán voltak (Fehér Lajos), vagy az államigazgatási rendszer tetején (Dobi István), vagy előzetes letartóztatásban (Tildy Zoltán), vagy Kistarcsán internálásban (Matits Lajos), vagy New York-i emigrációban (Kiss Sándor), itthoni vezetői pedig 1956 decemberében egy súlyos elvi kérdés körül megosztottak, de nem arányosan. Saját pártjával, a Független Kisgazdapárttal erősen kritikus Göncz Árpád kötötte magát a Nemzeti Parasztpárt legszélén álló Bibó Istvánhoz abban, hogy az MSZMP-vel való tárgyalás minimális-feltétele a többpártrendszer elismerése, az összes többiek többé vagy kevésbé osztották a kisgazdapárti centrum felfogását, hogy valamilyen a pártokat együttesen tömörítő blokkban, amolyan »hazafias népfrent-szerű« szervezettel is ki lehetne egyezni.

Nem egészen véletlenül e dilemmát osztotta két napirendi pontra az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága (IKB) 1956. december 28-ai ülése. Az első napirendi javaslat előkészítette azt az 1957. január 5-ei kormánynyilatkozatot, amelyik ad acta tette a többpártrendszert. Az IKB a többpártrendszer felszámolásának kérdésében már korábbi ülésein sem volt egységes. Kádár ezúttal úgy állt a »héják« élére, hogy meghirdette: »ne keressünk mi egyetértést senkivel sem a világon csak a megegyezés kedvéért«, ugyanakkor a »galambokat« azzal etette, hogy együttműködést helyezett kilátásba azoknak a pártoknak, amelyek »készek blokkban az MSZMP-vel dolgozni«.³⁴ A második napirendi javaslatot épp az egyik »galamb«, Fehér Lajos terjesztette elő. »Az új paraszti tömegszervezet létrehozására« irányuló javaslata fából vaskarikát csinált. Megpróbálta Nagy Imre 1953-as kormányprogramjának szellemében életre hívni az 1945 és 1948 közti mezőgazdasági érdekszervezeteket (FÉKOSZ, UFOSZ stb.), de úgy, hogy azok ne rendelkezhesenek afféle pártjogosítványokkal, mint amilyenek elismerésére Nagy Imrét végül rákényszerítette az 1956-os forradalom. 1956. november 4-e és december 28-a között ugyanis a föld alá kényszerített forradalom eszméje úgy terjedt Budapestről a vidék felé, ahogy ezt a tendenciát a lokális munkástanácsoktól, a regionális nagy-budapesti szervezetükön át a munkástanácsok országos szervezetének intézményesítési terve is kifejezte. Fehér Lajos részéről tehát nem volt ésszerűtlen tapogatózás valamilyen lengyel típusú megoldással elejét venni a vidék esetleges fellázadásának. Ha a december 28-ai IKB ülésen nem kapcsolódik össze a többpártrendszer kérdése és az agrárérdekvédelmi szervezetek ügye, akkor alighanem az apparátus egy része kísérletet tesz a lengyel húzásra, azaz a kommunista párt bábujaként a sakk táblára léptet egy parasztpártot. Noha ismerték a lengyel SZEJM-ben a kommunista pártnak alárendelt parasztpárt szerepkörét, az IKB tagjai mégis megosztottak voltak ebben a kérdésben is, ha nem is egészen úgy, mint a Parasztszövetség vezetői. A többpártrendszer legádázabb ellenfelei Kádárral azt mondták az agrártéma előterjesztőjének: »Panasz tárgyává szeretném tenni Fehér Lajos elvtárs intézkedését. (...) Jelentkeztek bizonyos emberek, hogy a Parasztszövetség számára helyiséget, pénzt, kocsit kérnek. Mikor kérdezték, hogy milyen szövetségnek kell, azt

mondták, Fehér Lajos elvtárs mondta, hogy a dolog rendben, el kell kezdeni a szervezést (...), ilyen kérdésben, ilyen egyéni előreszaladásnak helye nincs.”³⁵

Fehér Lajos ötletével bakot lőtt, de le akarta fedezni magát a belbiztonság erős embereivel. Észjárásukat és befolyásukat kiismerte az 1956. október 24-én megalakult MDP KV Katonai Bizottságában. Egyrészt tehát Apró Antallal, „akivel való megbeszélés alapján” kezdeményezte a tárgyalást a Parasztszövetséggel, másrészt Tömpe Istvánnal, akit szintén beavatott ötletébe, de aki a tervben nem találta meggyőzőnek, „hogy biztosítva van-e a párt befolyása”. Annak, hogy az IKB a többpártrendszer kérdésében egy előkészítetlen napirendi javaslattal lassan kullogott Kádár jövőbe tekintő megosztási stratégiája után, további következményei támadtak. Viszont Fehér Lajos egyetlen pártközi szervezet létrehozásával, a maga taktikájával elébe vágott Kádárnak.

Az intézményes következmények egyike már két nap múlva, december 30-án megmutatkozott, mikor is a néhai kisgazdapárti Dobi István, az Elnöki Tanács elnöke, az egykori ÁVH feladatkörét átruházta a rendőrségre. Nem történt más, mint megfogadták Apró Antal szavait: a Parasztszövetség kérdésében „előreszaladtunk”, ahelyett, hogy „olyan emberek, mint Dobi (...) politikailag megmagyaráznák nekik”, hogy ezúttal az MSZMP nem visszautasította őket, mint régen, ha „egyszer kezdeményeztek valamit”, hanem most csak várniuk kell a sorukra.³⁶ Hogy kinek, hol és hogyan kell várnia a sorára, az két hét múlva kiderült. 1957. január 14-én, a pártok működését betiltó kormánynyilatkozat után Kádár tovább pontosította káderpolitikáját. „A rendőrségnél szerintem a legfontosabb a tisztikart jól átnézni, a politikai apparátust a lehető leggyorsabban kiépíteni (...), a legjobb szakembereket be kell vinni a politikai apparátusba”.³⁷ Tömpe István belügyminiszter-helyettes pedig sietve a párt intézkedési tervei közé iktatta Kádár indítványát. „A politikai apparátusba – a nyomozó munka színvonalának emelése érdekében mindazokat a volt államvédelmi szakembereket, akik koncepciós perekben nem lettek elmarasztalva, be kell vonni. A rendőrség munkájának nyilvánosságát le kell csökkenteni.”³⁸ Az IKB tehát magáévá tette Apró javaslatát és Marosán György indítványát – „Ne engedjük át a falut az ellenforradalomnak!”³⁹ –, azaz Fehér Lajos lengyel típusú elgondolásának megvalósításához hozzáláttak a Belügyminisztériumban, csak nem – ahogy Kádár mondta – „egyéni előreszaladás” formájában.

A Parasztszövetség engedékenyebb vezetői iránt megnőtt a belügyi érdeklődés, persze azután, hogy a többpártrendszer vonatkozásában hajlíthatatlan Göncz Árpádot és Bibó Istvánt május 23-án már letartóztatták. De az ideiglenes őrizetbe vétel után hat nappal – május 29-én – Göncz Árpádot arról vallatják, mit is tárgyalt Gyenes Antallal, az MSZMP IKB tagjával, aki a Parasztszövetség feltámasztását úgy-ahogy pártolta. Alig egy hónappal a letartóztatás után, és a vizsgálati dossziéból kiemelt parasztszövetségi tanúvallomásokot két bő héttel megelőzően, 1957. június 6-án Bibót a Fehér Lajossal folytatott parasztszövetségi tárgyalásról, június 28-án pedig arról faggatják, hogy Zsigmond Gyula mit kezdett 1956. november 4-e után azzal a 300 000 forinttal, amelyet a Nemzeti Parasztpárt részére az a Bognár József belkereskedelmi miniszter – egykori kisgazdapárti politikus – utalt át, aki Bibó letartóztatásának heteiben az újabb miniszteri kinevezést nem fogadta el, persze azért, mert ő is, mint kisgazdapárti társa, Rác Jenő, áldozatul esett az MSZMP „szalámitaktikájának”, hiába léptek be 1957. január 6-án a kormány Külkereskedelmi, illetve Pénzügyi Bizottságába. S a kihallgatót az érdekli, hogy Zsigmond Gyula – a Fehér Lajossal folytatott tárgyalások heteiben – mire fordította a két autó

üzemben tartásán, és a párt állandó alkalmazottainak fizetésén túli összeget. „Önök – állítja a kérdésbe burkolózó kihallgató – a december, januárban kifejtett illegális tevékenységért vették fel [a 2500 forintos] tiszteletdíjat, (...) miért nem fizették vissza az MDP jogutódjának az MSZMP számlájára!” És a kihallgató ezúttal csakugyan rejtőzködik, mert ez az egyetlen kihallgatási jegyzőkönyv a 47 ismert között, amelyen nem szerepel a kihallgató (valószínűleg Bodrogi László) neve. A jegyzőkönyv nyilván sietősen haladt tovább az MSZMP pártközpont vagy az Elnöki Tanács felé, mert amíg az operatív iratok elő nem kerülnek, csak a jóisten lehet a megmondhatója, hogy Zsigmond Gyulára, Bognár József-re vagy Fehér Lajosra terhelő információkat gyűjtöttek-e Bibótól. Vagy mondhatna valamit a gépiró(nő), aki a rejtélyre elég beszédes elütéssel válaszolt az írógépén: „az MDP jogutódja, MSZ?P számlájára”, írta a jegyzőkönyvbe, a kíváncsiságtól vagy a meglepetéstől nem tudta, hogy hol végződik az MDP és hol kezdődik az MSZMP, ahogy azt se, kérdőjelet vagy felkiáltójelet kellene-e kitenni újdonságként párt esetében, ha az állami költségvetés pénzét – egy másik, a kiutalás idején szintén legális párt – a saját kasszájába utaltatja.

A tanúvallomások vizsgálati dossziéjából a pártapparátus, esetleg az Elnöki Tanács kürtőin át illantak el tehát a Kisgazdapárt, a Nemzeti Parasztpárt és a Parasztszövetség vezetőinek július 15-ei kihallgatásának jegyzőkönyvei. Azoknak a személyeknek a körében, akik 1956 decemberében jelentkeztek Fehér Lajosnál a Parasztszövetséget szervezni, a legmagasabb helyeken utánanézték, hogy „kinek lehet – Apró Antal szavával – nagyon politikusán megmagyarázni”, mi a párt jövődöbeli szándéka. Hogy Bibónak és Göncznek nem lehet az már kiderült, de hogy két agrárpárt vonzáskörzetébe is tartozó társaikra rá lehetne-e bízni Kádár megosztási stratégiájának megvalósítását, az tanulmányozás tárgyát képezte 1957 nyarán. A jegyzőkönyvek felvételét megelőző operatív iratok tehát képlékeny közegben készültek, mert még nem szilárdult meg a pártközpontot át vezető út, csak a bíróság felé vezető út macskaköveit rakták le. Az útirányokra a nyomozással egyidejű operatív iratok szelektálásából is lehet következtetni, no meg az 1957. nyári és az 1958. téli jegyzőkönyvek kérdezőtechnikai különbségeiből. Ámbár a Bibónak feltett kérdésekből körvonalazható, hogy milyen típusú iratokra támaszkodtak az operatív terv készítői. „A letartóztatott személyek kihallgatása napi 6–12 órán át tartott – írja a belügyi munka jó ismerője, Czakó Kálmán legfőbb ügyész a koncepciók perre szintű koncepciók felülvizsgálatáról készített feljegyzésében Nagy Imrének, 1954. november 6-án –, a vallomások felvételénél a terhelteket mentő körülményeket minden esetben mellőzték, az esetleg beismert terhelő körülményeket minden esetben súlyosbították. Az utóbbi olyan állandó jelenség volt, hogy a vizsgálók erre külön szakkifejezést használtak és a jegyzőkönyv »átpolitizálásának«, vagy az egyes körülmények »kiélézésének« neveztek.”⁴⁰

Olvasónk fel fogja ismerni Bibó kihallgatásai közben a „kiélézett” és „átpolitizált” szöveghelyeket, még akkor is, ha a kötet sajtó alá rendezője nem prezentálhatja az operatív kiértékeléseket és „slejfniket”, amelyekből a BM II/8-as osztályában felkészültek a (ki)hallgatók. „A kiértékelés úgy történt – s ebben, ha elfogadták Kádár és Tömpe utasításait, akkor nem tévedhetünk, amikor a »slejfnik« bemutatása helyett Czakóra hivatkozunk –, hogy a kiértékelő részleg a kiindulási alapként elfogadott jegyzőkönyvből apró, hosszúka papírra írt feljegyzésekre kiírták minden egyes letartóztatottra vonatkozó kompromittáló adatokat és azokat a vizsgálók között kiosztották. Az ilyen papír-

szeleteket a vizsgálók egymás között »slejfni« neveztek és a tartalmát egy éjszaka reájuk bízott letartóztatottal minden esetben el kellett ismertetni és az ilyen beismerésekről feljegyzést kellett készíteni.⁴¹ Rákosi Mátyás kézírásával is ismerünk ilyen »slejfnit«, ami a letartóztatott Péter Gábor és Farkas Mihály kihallgatásához tartalmaz iránymutatásokat.⁴²

Hogy a jegyzőkönyvek ki-be járkáltak a politikai rendőrség és a magasabb politikai érdekek érvényesítői között, arra szemléletes példát kínál épp az 1957. július 15-ei tanúk egyikének, Tildy Zoltánnak korábbi esete. Helyesebben a vejéé. Csornoky Viktort 1948 decemberében egy koncepció per halálos ítéletével kivégezték, de már július 27-én jelentette a kihallgató tisztje, hogy egyik vallomását nem lehet jegyzőkönyvbe venni, mert kompromittálna Tildy köztársasági elnök Elnöki Hivatalának vezetője. A politikai rendőrség feje utasítással reagált a problémára, s a vizsgálótiszt tíz nappal későbbi jelentésében visszajelezte, hogy Csornoky többé nem vallott a magas hivatal viselő személyre, majd végül dr. Tímár István kihallgató tiszt szeptember 30-án jelentette »Péter Gábor altábornagy bajtársnak«, hogy a Népügyészség vezetőjének jelenlétében »az ügyési jegyzőkönyvben mellőzve lett mindazoknak a tényeknek a felvétele« amelyek Csornoky apósával és anyósával kapcsolatosak.⁴³ Persze nem szükséges magas közjogi méltóságnak szerepet játszania a gyanúsított életében ahhoz, hogy a kihallgató tiszt mellőzze a tényeket a kiértékelő jegyzőkönyvnél, vagy slejfniken ne ossza meg az ismereteket még a vizsgálótársaival se. Elég valami személyes ok vagy a kommunista pártra kompromittáló dolog. Avagy mindkettő, mint az az 1950. november 29-én tízévi fegyházra ítélt Heltai György rehabilitációs eljárásában 1955. április 27-én napvilágra került. Vizsgáló tisztje – aki rezidensből lépett elő kihallgatóvá –, részben személyes indokból dezinformálta a nyomozást, részben úgy »élezte ki« a kihallgatást, hogy utána »a párt szót kihagyta a feljegyzéséből«.⁴⁴

De prózai tervteljesítés, a vizsgálat berekesztésének határideje is elegendő ok arra, hogy a nyomozással egyidejű iratok más ügydarabhoz legyenek csatolva, mint ahonnet kiderülhetne, hogy a nyomozással túllépték a megszabott időkeretet.⁴⁵ Valószínű, hogy például az alábbi feljegyzés azért maradt meg Bibó egyik vizsgálati dossziéjában, mert feladója – közepes rangú, a határidők dolgában is átlagon alul tájékozott rendőrnemző százados – 1957. november 4-én önszorgalomból küldte el »Rajnai Elvtársnak!« (talán éppen a jeles nappal is tehetségtelenül emlékeztetve a Politikai Nyomozó Főosztály parancsnokhelyettesét előléptetésének időszerűségére). Mindenesetre Bibó kihallgatásainak első periódusa augusztus 29-én már lezárult, a második pedig 1958. január 20-án még nem kezdődött el. Hát sokra éppen nem mentek azzal, hogy »a mellékelt tervezetet [az Expozét] dr. Mihelics Vid, az *Új Ember* című lap szerkesztője lakásán találtuk, akit folyó hó 2-án helyeztünk előzetes letartóztatásba. Amennyiben erre szükségük van Bibó István ügyében, akkor kérem ezt felhasználni.« Úgyhogy az illetékes elvtársnak címezve Rajnai alezredes csak annyit írt a sajtócédulára: »Bibó kihallgatójának ki kell adni. R.«, és az iratot benne felejtették a nyomozati anyagban, mert az iratkiemelés vagy az osztály nyomozati ütemtervéhez kapcsolódott, vagy a kihallgató saját személyi anyagához, de semmiképpen sem volt egyidejű a Bibó-per előkészítésének menetrendjével, s így a vizsgálati dosszié lefűzésénél csak véletlenül maradhatott az aktában.

(3) A 10-52063/58-as dosszié tartalomjegyzékében a 10. sorszámmal párhuzamos »megjegyzés« rovatban található: »meghalt 1979«. Nem az első sorszámú ügyirat mellett,

nem az 57-es sorszámú „zárólappal” egy sorban, nem. A halál évszáma csupán elválasztja a 9. sorszámon lévő előzetes letartóztatás meghosszabbításának formanyomtatványát a 10. sorszámmal kezdődő első kihallgatási jegyzőkönyvtől. Az inkább funkcionális, mint szimbolikus jelzés arra utal, hogy a halál után csak máshonnan kezdve kell mozgatni az iratokat, de mozgatni kell, mozgatni, amíg csak élnek az elvben rég holtta nyilvánított iratok. A nyomozás után lezárt vizsgálati dossziékban a halálnál is tovább mozgatott iratok teszik egészen kétségtelenné, hogy az 1956-os megtorlás koncepciók pereit az operatív segédanyagok ismerete nélkül nem szabad publikálni. Annak ellenére sem, hogy a vádindítvány első fogalmazványától a vádiraton át a per jegyzőkönyvéig és ítéletéig minden úgy található együtt Bibó István, Göncz Árpád és Regéczy-Nagy László vizsgálati dossziéiban, mintha csak sajtó alá rendezőre várna a kész kézirat. Forráskritika nélkül akár magától is beindulhatna a szedőgép, hisz még Bibó saját kézzel írott, 1959. május 6-án és 9-én kelt önvallomása is itt található, s az írógéppel írt változatuk közt nincs egy hajszálnyi különbség se. Kell ennél több?

Kell. Czako Kálmán már idézett, a rehabilitációs eljárások megindítására szánt, Nagy Imrének szóló feljegyzése intelmet is tartalmaz a jövő filológusai számára. Annál is elgondolkoztatóbb az intelem, mivel a legfőbb ügyésznek épp e szöveghelyen talán maga felé hajlik a keze, hisz elválasztható a nyomozati szak az ügyészi szakasztól. A vizsgálat késői stádiumában, amikor „az ügynevezett összefoglaló jegyzőkönyveket a vizsgálók összehangolták, azaz más letartóztatottak vallomásaival összehasonlították és a jegyzőkönyvekben önkényes, és majd minden esetben igen lényeges változtatásokat eszközöltek. Gyakran előfordult – írja Czako –, hogy a politikai rendőrség két vezetőjének utasítására végeztek változtatásokat. Az ilyen kiigazítások jellegére jellemző, hogy a letartóztatottak, akik az összefoglaló jegyzőkönyv felvételéig több hónapi fogva tartást és a kényszerítő eszközök egész sorát szenvedték el, nem egy esetben megtagadták az összefoglaló jegyzőkönyv aláírását, és csak újabb kényszerítő eszközök alkalmazása következtében írták azt alá.”⁴⁶

Annak dacára, hogy a „Bibó István és tsai.” vizsgálati dossziékban nincs nyoma közvetlen kényszerítő eszközök használatának, aggályos az összefoglaló jegyzőkönyvek publikációja. A tények miatt. És nem a kényszerítés és nem a manipulálás okán. Hanem azért, mert amikor a végső jegyzőkönyveket „összehangolják”, a kihallgató tisztek egy szersmind kontaminálják a különböző tanúvallomásokból föltárt, vagy a titkos vizsgálati módszerekkel felderített tényeket. Azokat is, amelyeket Bibó ugyan nem tagadott, de különböző személyek védelmében nem mondott. Akkor sem, ha azok a személyek egyébként tanúvallomást tettek, és Bibó tudtával vagy anélkül elismerték a tények létezését. A szinkretikus szerkesztményben azonban már nem lehet különbséget tenni a Bibó szándéka szerint elismert tény, a szándéka ellenére a jegyzőkönyvbe foglalt tény, és a szándéka szerint magára vállalt, de nem általa megvalósított cselekedet között. Márpedig ha ezeket a különbségeket nem vesszük tekintetbe, óhatatlanul megszegjük könyvünk összeállításának harmadik alapelvét. Mert nem azt segítjük nyilvánosságra, amit írásában és cselekedeteiben Bibó is a közönségnek – 1956/57-ben a közvéleménynek – szánt, hanem azt, amit a Belügyminisztérium Politikai Nyomozó Főosztályán összehordtak. Más, eddig még nem is említett forrásokból. Hiszen az összefoglaló jegyzőkönyvben olyan információk is vannak, amelyek a Külügyminisztérium, az Igazságügy-minisztérium, a Minisztertanács Elnöki Hivatala, a Belügyminisztérium Elnöki Osztálya, a Leg-

főbb Ügyészség és a Legfelsőbb Bíróság Elnöki Hivatala, az MSZMP fő- és alosztályai közötti hatalmas iratforgalomból és még hatalmasabb telefonforgalomból származnak, az operatív iratok ismerete nélkül azonban nem ellenőrizhetők.

Állításunkat elég beszédesen bizonyítják ismét csak a tartalomjegyzékek. Az 1. és az 50. között a sorszámok nagyjából egyformának látszanak a 10-52063/58/1. és a 10-52063/58. számon futó kihallgatási jegyzőkönyvek lajstromaiban. Mégsem az a fő különbség közöttük, hogy az egyik sorozat az 55. tételnél végződik, a másik az 57. tételnél, így aztán egészen más, kb. 20 oldalnyi szöveg fejeződik be az egyik 378. oldalán, mint a másik 396. oldalán. Hanem az, hogy a karcsúbb sorozatot a nyomozás végén, egy nappal a Belügyminisztérium hivatalos helyiségében felvett legfőbb ügyészségi jegyzőkönyv elkészítése előtt, 1958. július 7-én zárta le Csiki Őrnagy, a kövőbbet szeptember 4-én, bő egy hónappal a per után. Hol mindenhol járhatott a későbbi időpontban lezárt jegyzőkönyv-sorozatot?

A választ az tudhatja bizonyosan, aki betekintett abba a „boríték”-ba, amelyet sorszám nélkül (!), és kézírással Csiki Őrnagy beírt a tartalomjegyzékbe. Igaz, „Az anyag megnevezése” rovatban csak a göngyöleg neve szerepel: „boríték”. Fontosságát az minősíti, hogy 1989. december 18-án megsemmisítésre kiemelték a vizsgálati dossziéból. A kutatónak még sincs szüksége túl nagy képzelőerőre ahhoz, hogy megsejtse, miféle tartalommal rendelkezhetett egy ilyen hosszú kerülőutat – az Igazságügy-minisztériumot és az MSZMP-pártközpontot bizonyosan – megjárt iratcsomó szokatlanul iktatott csatolmánya. Ha nem a bírótól és a védőügyvédektől begyűjtött feljegyzéseket tartalmazta a boríték, akkor valószínűleg mindazon személyek konzultációjaként „borítékolt” ítéletet, akik útközben megismerkedhettek a kihallgatási jegyzőkönyvekkel. Olyasformán, ahogy az 1957. június 22-ei KB ülésen Kádár bemutatta konzultánsait a párt vezetőinek a legfőbb ügyész és az igazságügy-miniszter személyében, ha a forradalom „szellemi irányítóit” kellett a „belesodródottaktól” megkülönböztetni.

A bíró ugyan nem követett el olyan nyelvbotlást, amilyent a szociáldemokrata politikusok 1950. december 11-ei pörének bírāja, aki a borítékból kiemelt „sajtcéduláról” tévesen olvasta fel Rákosi indítványát, hogy a kegyelmi tárgyalásig Szakasits Árpádot ítéljék halálra, és ne Marosán Györgyöt, de a borítékban rejlő végeredmény gyaníthatóan hasonlóképp születhetett a Rajnai Sándor, Biszku Béla és Kádár János közti úton, mint ahogy az effajta útvonalról az ÁVH vezetőhelyettese, Szűcs Ernő ezredes 1950. november 7-ei igazoló jelentése beszámol. A szociáldemokrata-per bírāja is siettében azért bakizott, amiért az ÁVH (letartóztatott majd agyonvert) vezetőhelyettese is mentegetőzik: a tárgyalás előtt nem voltak idejében egyeztetve a kihallgatási jegyzőkönyvekhez kapott pártközpontbeli utasítások és a vádhatóság, illetve a bíróság számára kiadott összefoglaló jegyzőkönyvek.⁴⁷ A szinkretikus jegyzőkönyvek publikációja kívánja meg a legaprólékosabb forráskritikát, ám jelenleg ez a forrásbázis kutatható a legkevésbé.

Azzal, hogy a nyomozás utolsó stádiumánál húzzuk meg a publikálás határát, most kétségtelenül megfosztjuk a nyilvánosságot a legfontosabb periratoktól. Mielőtt felelőtlen ígéretet tennénk hamari közreadásukról, el kell gondolkoznunk azon, hogy milyen feltételeknek kell eleget tenni egy per kiadása esetén. És nem is akármilyen per – egy koncepciók per közreadásakor.

Egy per publikációjának minimálisan két kritériuma van. Teljesség és hitelesség. Egy koncepció per kiadásánál az a fő kérdés, hogyha nem lehetséges mind a két filológiai kívánalomnak eleget tenni, akkor lehet-e engedni az egyik követelményből, és ha igen, melyikből. A terjedelmiből vagy a tartalmiból?

Egészen idáig csak a tartalmi követelményről beszéltünk. Összefoglalóan: arra jutotunk, hogy egy koncepció pernél – bármilyen szokatlanul is hangozzék – a valóság előbb kezdődik. Előbb, mint a szokásos perelőzmények írásbelisége. Sőt, a szóbeliség három szférája közül is csupán az egyik valóságdimenzióknak van írásos transzkripciója. Ezt a szimulált valóságszférát helyezzük a kiadás mérlegelésénél az egyik serpenyőbe. A másik serpenyőbe három terjedelmileg súlyos dokumentumcsomagot helyezhetünk. A sajtó alá lehetne rendezni:

a) az 1958. július 28-a és augusztus 2-a között a Legfelsőbb Bíróság Népbírói Külföldtanácsa által, Borbély János elnökletével lefolytatott T.Nb. 42/1958/10. sz. per jegyzőkönyveit, amelyek tanúsítanak, hogy miért ítélték Bibó Istvánt és Göncz Árpádot életfogytiglani, Regéczy-Nagy Lászlót tízévi fegyházra.

b) a tárgyalás jegyzőkönyveit kibővíthetnénk az államigazgatási háttér dokumentumaival, elsősorban az Igazságügy-minisztérium szerveinek – ügyészség stb., a BM büntetés-végrehajtás stb. – irataival, valamint a vádlottak nemzetközi tevékenységét kísérő külügyminisztériumi feljegyzésekkel.

c) a vizsgálati dossziékban tárolt valamennyi kihallgatási jegyzőkönyvet, amelyet a per operatív szakaszában Bibó István ellátott a kézjegyével.

Az a) variáns ellen szól a hitelességet érintő két körülmény. A tanúvallomásokat átszínezi az elemi szolidaritástól a kikényszerített hazugságig a moralitás teljes színskálája. Még ha a sajtó alá rendező túl is tenné magát a személyiségi jog védelmének kötelező szabályain, mondván, „egye fene, hát így működött az igazságszolgáltatás 1958-ban”, még akkor is vissza kellene nyúlnia a kihallgatási jegyzőkönyvekhez, legalább a jegyzetapparátusban. De akkor már a megrendezett per logikájához keresné hozzá az élettényeket, s közöttük úgy szelektálna, hogy a föllelhető tények ellenpontozzák a fabrikált valóságot. Márpedig ebben a perben az ellenkezője sem igaz a konstrukciónak. Áldozatok és feláldozók között másféle volt a társadalmi szerkezet mind a tények, mind az erkölcsök vonatkozásában. Mert a per megrendezéséért elsődleges felelősséget viselő Kádár János igényében, hogy az 1956-os megtorlásban több legyen a valóságélem, mint amennyi jellemezte az őt is börtönbe vető, 1956 előtti koncepció perkeit, a megrendelő arányérzékét és a kivitelező teljesítőképességét tükröznék a per publikációja.

A b) variánssal szemben is felhozható az előbb említett két körülmény. De ha a sajtó alá rendező elhagyná a tanúvallomásokat, és a kötetet kibővítené az államigazgatás két ágának dokumentumaival, akkor a per publikációja már csak a rendszer működésének intézményes mechanizmusát mutatná be. Működött a jogi és külpolitikai intézményrendszer az MSZMP áttételei nélkül? Nem. Tehát legalább a jegyzetapparátusba be kellene vonni a pártiratokat, ám – mint láttuk – az MSZMP-iratok és az operatív iratok között több mint képlékeny a határ. Az ilyenformán publikált perkötet kétségkívül nem annyira az áldozatok és a feláldozók közti társadalmi szerkezetről szólna, mint inkább a pártállami gépezet működési mechanizmusáról, mégse lenne hitelesebb az a) variánsnál.

A c) variánssal ki lehet küszöbölni az előző két megoldásnak a tárgyilagosság látsza-

tát kölcsönző bajait, de korlátlan szubjektivitással. A 47 kihallgatási jegyzőkönyv nyilvánosságra hozatala egyrészt a szimulált valóságra utn rá a dokumentum hitelesítő pecsétjét, másrészt utat nyitna a hamis mártírológia előtt.

A „hamis mártíromságot”, a moralizálást Bibó egy veszedelemként tartotta számon a „torz valóság”-érzékelésből származó álobjektivitással. Ezért választottunk egy olyan d) variánst a kihallgatási jegyzőkönyvek publikálásához, amelynél a sajtó alá rendező korlátozhatja szubjektivitását a Bevezetés II. és IV. része között kifejtett alapelveivel. Bibó nyilvánosságra szánt 1956-os írásait az alább olvasható fejezetek elé szerkesztettük, cselekedeteinek, ha vannak írásos dokumentumai, azt úgyszintén, s a fejezeteken belül már az olvasó feladata a szembesítés. Hogy nézeteiért és tetteiért, Bibó István hogyan vállalt felelősséget ítélői előtt, erről ítéljen maga az olvasó. Akinek a sajtó alá rendezés szempontjai iránt kis kétsége támad, valamennyi kihallgatási jegyzőkönyvet ellenőrizheti az 1956-os Intézet „1956-os gyűjteményének” az Országos Széchényi Könyvtárban található 412-es fondjában. Akinek nagy kétsége támad, megtekintheti a BM Történeti Irattárában az összes „Bibó István és tsai.” vignyettával ellátott vizsgálati dossziét, amelyet a kutatónak 1992 és 1994 között rendelkezésére bocsátottak.

Ezt találtuk tisztességes megoldásnak. Átmenetileg. Egészen addig, amíg nem érkezik el a kutatás ideális állapota: a teljes és hiteles publikáció ideje.

Az efféle történeti kútfő kiadásának számunkra ideális sajtó alá rendezője is figyelte, mi minden történik érdeklődése tárgyával. Épp olyan kíváncsiságot tanúsított maga a pör, mint iratanyagának másfél száz éves historikuma iránt. Úgyhogy tudta, menten az ítéletek meghozatala után a leghivatalosabb helyen elrendelték, hogy az iratórzők térjenek el a szokásos irattárolástól, nehogy „a levéltárba bejáratos személyek közül valaki, hacsak kíváncsiságból is a mellékletek közt lévő veszedelmes forradalmi terveket lemásolja, másoknak megmutassa, s így azok esetleg olyanok kezébe kerüljenek, akik a tervek felhasználásával egy ehhez hasonló forradalmat támaszthatnak.”

Eszményi sajtó alá rendezőnk tudta azt is, hogy bő száz évvel az ítéletek meghozatalát követően megbukott az a rendszer, amely az iratokat is titkosította, mégse lehetett egyetlen raktári polcra leemelni az iratállományt. Noha „a bizalmas iratokat” 31 nappal az ítélet után az uralkodó házi levéltárba rakatta. Eszményi sajtó alá rendezőnk elkezdte hát keresni „a kihallgatási jegyzőkönyvek másolatait”, valamint mindazoknak a függetlenségi mozgalmaknak az iratait, amelyeket rendre elfojtottak mindaddig, amíg a nevezett rendszer meg nem bukott, és a kérdéses pörrel a legendák föl nem támadtak. Csakhogy a pör legendáit az iratok megsemmisüléséről költötték.

Eszményi sajtó alá rendezőnk ugyan már a saját korában tanúja volt annak, hogy egy forradalom felgyújtotta a rendőrmisztériumot, mégse adott hitelt a forradalmas szocialistáknak, akik úgy tartották: a néhai példaképükről kimondott ítélet után e „bűntény” minden nyomát és bizonyítékát megsemmisítették”. De személynöknek, jogigazgatónak, főlevéltárnoknak se hitt vakon, akik a periratok keresését „sötét legendák” kutatásának, mi több a „szertelenül kereső fantázia” művének tulajdonították.

E sajtó alá rendezőt márcsak azért is ideálképünknek tekintjük, mert fölismerte, minden kutatónak megvan a magához való ideológiája. Ez az ideológia pedig akkor is ké-

pes tartani magát, amikor a keresett eseménynek már se híre, se hamva, de áll még a hivatal, amelyhez fűződő lojalitás időszerű apológiákat szül: „a főszereplők célzata valóban az állami szervezetek felforgatására irányult – mégis, írta az apologéta, szükségszerű a periratok felkutatása, sőt publikálása, mert meggyőződése szerint – ezek minden kétséget kizáróan ki fogják tüntetni... a forradalmi vállalat kárhovatosságát, az összeesküvők vakmerő könnyelműségét és bűnösségét, a szereplők egy részének jellemtelenségét, más részének jellemgyengességét.” Esményi sajtó alá rendezőnk még a cinikus és aljas apologéta szavaiban is talált elég gondolkoznivalót, így aztán egy diktatúra talán legsötétebb éve után, 1952. január 1-jén kiadta a kezéből *A magyar jakobinusok iratainak* II. kötetét, az elnyomó hivatal iratait. E diktatúra megdöntési kísérletére következő terrorhullám tetőzésének kezdetén, 1957. január 31-én pedig Benda Kálmán közreadta az I. kötetet, mely így kezdődik: „A demokratikus értelmiség 1790-ben.”⁴⁸

Lectori salutem: így adj ki forrásokat sajtó alá rendező, így tartsd a szemedet a dokumentumokon, Olvasó!

1994. augusztus

Kenedi János

I. fejezet
1956. október 23-től november 4-ig

A forradalom alatt

A forradalom megdöntötte a sztálinizmus magyarországi épületét, bevezette a többpártrendszer, a demokratikus szabadságjogokon és szabad választásokon alapuló demokráciát, és utat nyitott a magyar demokrácia szabad és független fejlődése számára.) Ebben a fejezetben azonban a kérdés nem egyszerűen az, hogy minél gyorsabban tartsunk szabad választásokat, azokon lépjen fel minden lehetséges párt, s a többség akarata szerint rendezkedjék be az ország. Minden forradalom jogot formál és joggal bír arra, hogy az általa kivívott rend körvonalait megszabja, és ezek a körvonalak nem feltétlenül azonosak azzal, amit az ország többsége általános választás során magáévá tenne. Súlyos konfliktus lehetőségei vannak itt, amit időben tudatosá kell tenni és meg kell előzni. A történetek után semmi sem volna könnyebb, mint az általános választásokat egy kommunistaellenes demagógia jegyében lefolytatni s ezzel olyan többséget elérni, mely kész lesz, ha nem is feltétlenül a feudalizmus és a nagybirtok, de legalábbis a kapitalizmus és a régi magyar közigazgatás restaurációjára. Ezzel szemben a magyar forradalom hordozói, a magyar ifjúság, a magyar munkásság és a magyar hadsereg, melyek elsöprő többségükben szocialista és tekintélyes részükben kommunista meggyőződésűek) semmiképpen sem azért ontották a véruket, hogy egy ilyen restaurációt létrehozzanak.

Ebből az ellentmondásból súlyos ellentétek kirobbanása várható, s ezt kell megelőznünk.

Mindenekelőtt el kell fogadnunk a forradalom erőinek azt a jogos igényét, hogy a kialakuló új magyar demokrácia szocialista és demokratikus alapszerkezetét meghatározzák és oly módon biztosítsák, hogy azt ne lehessen utóbb sem az idősebb korosztályok és restaurációs erők szavazataival megdönteni. Világos viszont, hogy ez a biztosítás nem történhetik diktatúra vagy egypártrendszer útján, hiszen a forradalom éppen ezek megdöntésére indult el.

Ellenben semmi akadályja nincs annak, hogy éles és határozott alkotmányjogi eszközök szabják meg az új magyar rend szocialista és demokratikus szerkezetét) s ezek elegendők is lesznek ahhoz, hogy az új rendet a restaurációs választási demagógia veszélyével szemben addig biztosítsák, amíg a restaurációs tendenciákkal terhelt korosztályok az idő során maguktól letűnnek. Ilyen alkotmányjogi eszközök: olyan alkotmánytörvények létrehozása, melyek az új magyar rend alapelveit leszögezik, s amelyeket nem egyszerű többséggel, hanem csak súlyosan megnehezített feltételek mellett, csak meghatározott idő után lehet módosítani; annak kimondása, hogy a választáson nem vehet részt csak olyan párt, mely ezeket az alapelveket programja alapjául elfogadja, s végül egy alkotmánytörvény létrehozása, melynek egyrészt joga van ahhoz, hogy az említett alkotmánytörvényekbe ütköző közönséges törvényeket hatályon kívül helyezze, másrészt arra, hogy az alkotmány alapelveivel ellenkezőt hirdető pártok választási indulását megakadályozza.

A kérdés az, hogy miféle szerv az, amely ezeket az alkotmánytörvényeket és alkotmánybiztosítékokat létrehozhatja, s milyen alapon történhet ez. Új törvényes rendet két alapon lehet elindítani: vagy egy régebbi törvényesség alapján, annak meglévő vagy létrehozható szerveivel, vagy egy forradalmi törvényesség alapján, újonnan létre-

jött forradalmi szervekkel. Hogy melyik a helyesebb, az azon múlik, hogy a régi törvényességnek vagy a forradalomnak nagyobb-e a hitele az ország közvéleménye előtt.

Milyen régebbi törvényességre lehet ma nálunk alapozni az új rendet? Az 1949. évi alkotmány óhatatlanul összekapcsolódott az ország emlékezetében Rákosi személyével, a Rajk-perrel, az egypártrendszer uralmával és a nem igazi választásokkal, mindazzal, amit a forradalom megdöntött, úgyhogy sem ennek szabályai, sem ennek parlamentje nemigen volnának alkalmasak az új alkotmánytörvények és alkotmánybiztosítékok megalapozására.

Másik régebbi törvényesség volna az 1944-45. évi debreceni határozatokon alapuló, 1945-49 között érvényben volt parlamentáris demokrácia törvényessége. Ez tiszta választásokkal, földreformmal és alapvető szocialista vívmányokkal emlékeztet korszakot jelent, azonban az általános választások elkerülésének célja ez esetben azt követelné, hogy az 1947. évi parlamenttel kellene elfogadtatni az új alkotmánytörvényeket, aminek túl sok nehézsége volna.

(Sokkal egyszerűbbnek és helyesebbnek látszik tehát a megoldás másik útja: új forradalmi törvényesség elindítása, egy forradalmi alkotmányozó nemzetgyűlés összehívása, melyet valamilyen egyszerű módon a forradalom döntő szervezetei és a demokratikus pártok állítanának össze, s amely a szükséges alkotmánytörvényeket elfogadná.)

Ezeknek a szükséges új alkotmánytörvényeknek a tartalmát megközelítőleg a következő pontokban lehet összefoglalni:

1. A köztársasági államforma leszögezése.
2. Magyarország kormányzási formája az általános, titkos, direkt és egyenlő választójog alapján összeült népképviselő által ellenőrzött parlamentáris demokrácia.
3. A választásokon olyan pártok indulhatnak csak, melyek a jelen alkotmánytörvényeket, közelebbről a köztársasági államformát, a parlamentáris demokrácia kormányformáját és a kizsákmányolásmentes (szocialista) társadalmi formát elfogadják.
4. Az emberi szabadságjogok teljessége, közelebbről a szólás-, gondolat-, vélemény-, gyülekezési, egyesülési, vallás- és lelkiismereti szabadság joga, továbbá a munkához, üdüléshez, tanuláshoz stb. való jog, valamint mindennemű kizsákmányolástól való védelem joga minden magyar állampolgárt megillet.
5. Az 1945. évi földreform semmi vonatkozásban vissza nem csinálható, azzal a hozzátétellel, hogy senki meghatározott nagyságú (25 hold?) földbirtoknál többet tulajdonában nem bírhat.
6. A bankok, bányák, gyárak és vállalatok állami és társadalmi tulajdonba vétele érintetlenül fennmarad.
7. A magántulajdon, közelebbről a kisiparral, kiskereskedelemmel és családi lakással kapcsolatos tulajdon teljes védelemben részesül, a kizsákmányolás tilalmának a korlátai között.
8. Mind az egyéni, mind a szövetkezeti vállalkozás szabadságát biztosítani kell, a kizsákmányolás tilalmának a korlátai között, meghatározott nagyságon belül a szövetkezeti forma kötelező elérése mellett.
9. Parasztság, munkásság, kisiparosság és kiskereskedelem önkéntességén alapuló szövetkezetei a legmesszebbmenő támogatásban részesülnek.

10. A munkásság a munkástanácsok útján a vállalatok vezetésében részt kap.

11. A munkásságot megilleti a sztrájkjog, a szervezkedési szabadság és a munkavédelmi intézkedések teljessége (természetesen külön és részletesen ki kell dolgozni a munkástanácsok jogainak, a munkások szövetségi tulajdonában álló üzemeknek, a közületi tulajdonban álló üzemeknek, a szakszervezeteknek és a sztrájkjognak egymáshoz való viszonyát).

12. A társadalom minden dolgozójára kiterjedő általános társadalombiztosítás.

13. A közigazgatás reformja és a túlméretezett bürokrácia leépítése, kisszámú szakszerű közigazgatás mellett biztosítani kell a választott laikusokból álló helyi és önkormányzati testületek, tanácsok valóságos irányító szerepét.

14. A szakszerű közigazgatás kiválasztása minőségi szelekcióval, tárgyi módszerekkel (versenyvizsgák) történik: nehogy azonban ezek a módszerek a formális képzés kisebb vagy gyorsított fokán állókat (munkás-paraszt káderek) hátrányos helyzetbe hozzák, külön százalékos kontingenseket kell felállítani az állami szolgálat különböző ágaiban a formális képzés (diploma) teljes birtokában lévők, s az azt nélkülözők számára, és a tárgyi kiválasztási módszereket a kontingenseken belül alkalmazni. Ennek a rendszernek mindaddig fenn kell maradnia, amíg az egész magyar nép iskoláztatásának teljesen egyenlő feltételei létre nem jönnek.

15. Az elszenvedett igazságtalanságok jóvátételének mértékét nem az azelőtti állapot (status quo ante) helyreállítása szabja meg, hanem csupán a feldúlt otthon és személyes munka elvett eredményének a helyreállítása, semmiképpen sem jelentheti azonban a bármilyen mások feletti gazdasági hatalom vagy kizsákmányolási lehetőség helyreállítását.

16. A halálbüntetés mellőzése; nem büntethetők az olyan cselekmények, melyek becsületes politikai meggyőződésből fakadnak.

17. Az egyház és állam elválasztása, a vallásszabadság biztosítása, fakultatív hitoktatás; vallási hovatartozás semmiféle állami nyilvántartás vagy bizonyítvány tárgya nem lehet; az egyházak állami segélyezése, megegyezés szerint bizonyos átmeneti időre.

18. Az egyházak iskolákat és emberbaráti intézményeket az állammal való megegyezés szerint meghatározott keretekben tarthatnak.

19. A fentiekben megszabott alkotmánytörvényeket az Országgyűlés csak minősített, 2/3-os vagy 3/4-es többséggel változtathatja meg, s bizonyos ideig egyáltalán nem módosíthatja. Alkotmánybíróságot kell felállítani, melynek joga van az alkotmánytörvényeket sértő közönséges törvényeket hatályon kívül helyezni. Ugyancsak az alkotmánybíróságnak van joga a választáson való részvételből kizárni az olyan pártokat, amelyeknek programja az alkotmánytörvényekkel ellenkezik.

Ezek volnának körülbelül azok az alapelvek, melyeket minden választási demagógia elől biztonságba kell helyezni, nehogy egy általános választás a forradalom vívmányait veszélyeztethesse és új kirobbanásokat idézzon fel.

Felvetődik még az a kérdés, hogy az ezek után megtartandó választásokon az induló pártokat ne korlátozza más, mint az alkotmánybíróság engedélye, vagy pedig nem indokolt-e, hogy legalább az első választásnál vagy választásoknál csak a pártoknak egy meghatározott zárt száma indulhasson. Ezt az utóbbi megoldást a

burkolt restaurációs vagy félfasiszta pártok kikapcsolása indokolná. Egy ilyen megszorítás nem jelenti a demokrácia sérelmét, ha biztosítva van, hogy a lakosság túlnyomó többségének érdekeit és álláspontját kifejező pártok indulhatnak.

Vegyük őket sorra.

1. Az MDP politikailag és erkölcsileg halott. A kommunisták azonban politikailag és erkölcsileg a legnagyobb mértékben elevenek, hiszen a forradalom minden vívmánya, eszménye és akciója a kommunisták belső kritikájából és önkritikájából indult ki, ezt mindenkinek el kell ismernie. Feltétlen szükség van tehát egy – a szabadságszerető kommunistákat tömörítő – forradalmi szocialista pártra.

2. A szociáldemokrata párt a munkásság kevésbé forradalmi rétegeit és bizonyos kispolgári rétegeket tömöríti. Bizonyosan fel fog vetődni, hogy a két munkáspárt a szocializmus és szabadság közös platformján egyesüljön, e pillanatban azonban túl nagy a kettőjük közötti temperamentumbeli különbség: az egyik forradalmakban, a másik a munkás-érdekvédelem részletmunkájában nőtt fel, az egyesülés kérdését tehát később és minden erőltetés nélkül kell felvetni.

3. Felmerül egy radikális parasztpártnak a szükségessége, mely a nagyobb birtokú parasztság esetleges reakciójával szemben védekező szegényparasztságot, valamint radikális értelmiségi rétegeket tömörít.

4. Felmerül egy konzervatívabb parasztpártnak, a független kisgazdapártnak a szükségessége. Itt is felvetődik a két parasztpárt egyesülésének a kérdése, annál is inkább, mert az új rendben kizsákmányoló parasztbirtok s ezt képviselő párt úgyszemint lehet. De a két párt, még ha a paraszt-érdekvédelem terén közös alapra is helyezkedhetik, teljességgel különböző irányokban hat a parasztságon kívül. A radikális parasztpárt vonzóköre a szegényparasztságon kívül a radikális értelmiség és a forradalom egyes erői felé mutat, a független kisgazdapárt viszont kisiparos-, kiskereskedő- és tisztviselőrétegek felé: ezt a kétféle tendenciát alig lehetne egyesíteni.

5. Viták folynak egy keresztény világnézetű párt létezésének helyessége felől. Az egyházi befolyás a politikában még közvetve sem kívánatos, de a politikában is vallásos szempontokat érvényesítő tömegek mennyisége nem teszi kívánatossá, hogy ezek ne kapjanak valamilyen nyílt képviselést. Ez így van Cseh- és Lengyelországban is. A pozitív indokok mellett még döntőbbek a negatív indokok: egy ilyen párt nemlétezésének a hátrányos következményei. Ha ilyen párt nincs, annak szavazói – feltételezhetően húsz-egynéhány százalék – a koalíció legkonzervatívabb pártja felé fordulnak, s újból előállhat az 1945. évi egészségtelen helyzet, mikor a kisgazdapárt ennek révén többségi és mamutpárt lett, holott ebben [ehhez] sem programja, sem garnitúrája nem volt. S az a furcsa helyzet, hogy a keresztény szavazókkal megdagadt kisgazdapárt sokkal mozdulatlanabb és reakciósabb képet mutat, mint a kereszténypárt maga. Ez utóbbi ugyanis a köztársasági, demokratikus és szocialista platform kötelező elfogadása révén szükségszerűen baloldali keresztény politikai szintet kap, s mint ilyen – minden nem szorosán egyházi és vallási kérdésben –, radikális álláspontokat is képes elfoglalni; míg a független kisgazdapárt azon felül, hogy éles antifeudális állásfoglalásra képes, egyéb dolgokban inkább konzervativizmusra hajlik.¹

1956. október 28.–november 4.

1957. május 24.

KÉRDÉS: Ismertesse önéletrajzát!

FELELET: Születtem 1911-ben, Budapesten. Édesapám könyvtáros és muzeológus volt. Édesapám 1925-ben Szegedre került könyvtárigazgatónak. Én Szegeden érettségiztem 1929-ben, és 1933-ban jogi és államtudományi doktorátust szereztem. A Magyar-ösz-töndíjjal egy évet Bécsben, majd Genfben végeztem tanulmányt. 1934 augusztusában a budapesti bírósághoz neveztek ki jegyzőnek. 1938-ban az Igazságügy-minisztériumba rendeltek szolgálatra, ahol a jogi véleményezői osztályon működtem. 1935-től kezdve voltam kapcsolatban a Márciusi Front ifjúsági körével. 1937-ben vagy 1938-ban tartott gyűlésen alapító és felügyelő bizottsági tagja voltam a népfrontos fedőszervű „MIKSZ”²-nek. 1944. október 16-án a nyilasok az Igazságügy-minisztériumban letartóztattak baloldali szervezkedés és zsidómentesítő igazolmányok kiadása miatt, majd átadták a Gestapónak, mely visszaküldött az Igazságügy-minisztériumba, ahonnan a nyilas miniszter szabadlábra helyezte. Letartóztatásom ideje alatt Szatmári nevű igazságügyi nyilas vezető hallgatott ki. Kihallgatásom a mentesítő bizonyítványokra vonatkozott, hogy miért adtam azokat ki. Az ostromot Pesten, a Ráday u. 28. szám alatt töltöttem. A felszabadulás 1945. január 15-én ért Budapesten. 1945. február végén a Debrecenben megalakult Belügyminisztériumba hívnak közigazgatási munkára. Részt vettem a közigazgatás demokratikus átszervezésében, a belügyi törvényelőkészítés munkájában, különösen az 1945. évi választójogi törvény előkészítésében és annak technikai lebonyolításában. 1945 decemberétől 1947 nyaráig több cikkben, mely nagyrészt a Valóság[ban] és a Válaszban jelent meg, politikai publicisztikai tevékenységet folytattam, melyben népfrontos, koalíciós demokrácia mellett és az egypártrendszer ellen foglaltam állást. 1946 nyarán a szegedi egyetem jogi kará[na]k] alkotmánytan és közigazgatástan tanszékére neveztek ki a kormány nyilvános rendes tanárnak. 1947-ben pedig az egyetemi tanárság mellett a Kelet-európai Tudományos Intézet elnökhelyettesének neveztek ki. Ez az állásom 1949 őszén az intézet átszervezésével szűnt meg. 1950 őszén pedig mint egyetemi tanár kerültem rendelkezési állományba. 1951 januárjától a budapesti egyetemhez neveztek ki könyvtárossá, majd utóbb előléptem könyvtári tudományos kutatónak. 1948 után politikai publicisztikai tevékenységet nem folytattam. 1945 óta vagyok a Nemzeti Parasztpárt tagja, ennek keretében utolsó politikai tevékenységem az volt, hogy az 1947. évi választások alkalmával vidéki városokban (Szekszárd, Kaposvár, Nagykanizsa, Zalaegerszeg) a Nemzeti Parasztpárt mellett értelmiségi gyűléseken beszédeket mondtam. A választást követő időben 1956. október 30-ig politikai tevékenységet nem folytattam. 1956. október 30-án a[z] NPP intézőbizottságának tagjává választottak távollétemben. 1956. november 2-án délután az NPP vezető testületének együttes ülésén feltételelesen miniszternek jelöltek arra az esetre, ha a Parasztpárt egy második miniszter[il] tárcát is kapna. 1956. november 3-án délben miniszterré neveztek ki, de a Parlamentbe csak másnap hajnalban mentem be, hívásra, és onnét november 6-án délben távoztam.

KÉRDÉS: A[z] NPP-ben milyen tisztséget viselt október 23[-a] előtt, amelynek alapján Önt pártja az ellenforradalom ideje alatt államminiszterré jelölte?

FELELET: A[z] NPP-ben 1956. október 30-a előtt semmilyen funkciót nem viseltem, a párt részéről államminiszterré való jelölésem, valószínű, publicisztikai tevékenységem alapján történt.

KÉRDÉS: Ki keresi fel Önt október 23-án, mondja el, hogy október 23-tól október 30-ig ki keresi fel, Ön kit keres fel, kivel áll politikai kapcsolatban?

FELELET: 1956. október 23-án este 19 óráig az Egyetemi Könyvtárban tartózkodtam, mint inspekciós. A könyvtár épületében két kollegámmal beszéltem. Az egyik Wolf Péter, aki a tüntetést ellenforradalomnak minősítette, és azt mondta emlékezetem szerint, hogy ez a tüntetés meggyalázza a vörös zászlót, vagy a kommunista eszmét. Én Wolf Péter véleményével nem értettem egyet és úgy értékeltem, hogy a tüntetés a szocialista demokrácia irányába való fejlődést segíti elő. Este 19 óra felé Bruckner János jött vissza a Parlamenttől és azt mondotta, hogy a tüntetés lelappanóban van. Ezt követően a könyvtár épületéből lakásomra indultam, és a Parlamentnél megálltam Erdei Ferenc és Nagy Imre beszédét meghallgatni. A beszédek meghallgatása után kb. 22 órakor lakásomra távoztam. Lakásomra való távozás közben terjedtek el azok a hírek, hogy a rádiónál lövöldözés van. 1956. október 23-án [24-én] már láttam, hogy a városban többfelé lövöldözés van, így csak élelemvásárlás idejére hagytam el lakásomat. Nem emlékszem arra, hogy én [telefonáltam volna], vagy engem valaki is telefonon felhívott volna. Arra emlékszem, hogy okt. 25-én vagy 26-án felkeresett nagynéném, Borbíró Virgelné és valószínűleg sógoromé, Szacs vay Ferenc és felesége, akik szintén a Rózsadombon laknak. Ugyane két nap valamelyikén lementem a Margit körútra körülnézni, ahol a Szomjas vendéglőben véletlenül találkoztam Boldizsár Ivánnal. Ekkor már napok óta cikktémák és kibontakozási tervezetek jártak a fejemben, amik akörül forogtak, hogy hogyan lehetne [a] többpártrendszer és [a] sajtó- és szólásszabadság mellett olyan alkotmányjogi megoldásokat létrehozni, amelyek a szocializmus vívmányait biztosítják, és csakis a szocializmus elvi alapját elfogadó pártoknak engednek indulást a választásokon. Boldizsár Ivánt megkérdeztem, hogy lát-e lehetőséget ilyen tárgyú cikk elhelyezésére. Boldizsár Iván azt felelte, hogy igen. Erre hazamentem és megkezdtém írni a cikket. Az elkövetkező napok nagyobb részét lakásomon cikkírással töltöttem. A cikk iránya lényegileg az volt, mint Németh László november 2-ai vezércikkéé³, csak én sokkal inkább belementem jogászai alkotmányjogi részletekbe. Arra emlékszem, hogy október 27-én vagy 28-án a Logodí u. 31. szám alatt megnéztem édesanyámat.

KÉRDÉS: Mikor készíti el végleges szövegezésben ezt a cikket?

FELELET: A végleges szövegig sosem jutott el. 1956. november 4-ig a szövegen⁴ állandóan dolgoztam és javítottam, magammal vittem a Parlamentbe november 4-én hajnalban, ahol a szovjet katonák elvették tőlem. A cikk terjedelme kb. 10-12 gépelt oldal terjedelmű volt. A cikk lényeges tartalma tömör formában van a november 6-án keltezett tervezetemben.

KÉRDÉS: Mikor szövegezi meg a tervezetet, amelyen a november 6-ai dátum szerepel?

FELELET: Ezt a tervezetet a Parlamentben fogalmaztam meg piszkozatban november 6-án, és november 7-én kezdtem el gépelni, és aznapi dátumot akartam rágépelni, de tévedésből november 6-át írtam rá. A tervezet szövege részletesen november 8-ra lett kész.

KÉRDÉS: Említi Németh László november 2-án megjelent vezércikkét, amely lényegében megegyezett az Ön cikkével. Beszélt-e Ön Németh Lászlóval arról, hogy egy tervezetet dolgoz ki?

FELELET: Németh Lászlóval a cikkének megírása előtt én nem beszéltem. A cikknek a Parasztpártban mindenki igen örült, én is. A Németh László által írt cikket a sajtóban való közlés előtt nekem is megmutatta.

KÉRDÉS: Folytassa vallomását, hogy október 27–28-án milyen tevékenységet fejtett ki?

FELELET: Október 27–28-án, 29-én nem emlékszem másra, mint hogy meglátogattam édesanyámat és a tervezeten dolgoztam. 1956. október 30-án délelőtt egy előttem ismeretlen fiatalember jött lakásomra és közölte, hogy a ház előtt várakozó autóval menjek Illyés Gyula lakására, ahol együtt vannak a leendő Parasztpárt vezetői.

Arra nem tudok visszaemlékezni, hogy a vezetők közül ki ült bent az autóban. Illyés Gyula lakásán találkoztam Veres Péter[rel], Farkas Ferenc[cell], Zsebők Zoltán[innal], Jócsik Lajossal, valószínűleg ott volt Tamási Áron, és Szabó Lőrinc és [S.] Szabó Ferenc. Majdnem bizonyos, hogy Németh László ekkor nem volt ott.

Itt értesültem arról, hogy aznap délutánra (október 30.) van kitűzve a Parasztpárt új-jáalakuló gyűlése. A megbeszéléseken a Parasztpárt szervezeti kérdéseiről volt szó, és abban állapodtunk meg, hogy a pártnak lesz egy főtitkára, egy ügyintéző végrehajtó bizottsága, szakemberekből és egy irányító testülete a párt szellemi irányítóiból, amely a népi írók együtteséből tevődött össze. Javaslatként felmerült főtitkárnak Farkas Ferenc, a végrehajtó bizottságba Jócsik Lajos, S. Szabó Ferenc, Zsebők Zoltán, Bibó István. A Szellemi Irányító Testület⁵ tagjainak javasolva voltak: Illyés Gyula, Veres Péter, Németh László, Szabó Lőrinc, Kodolányi János, Sinka István, Remenyik Zsigmond és talán Keresztury Dezső. A megbeszélés 11 h-tól emlékezetem szerint 12.30-ig tartott. A megbeszélés után lakásomra távoztam ebédelni azzal a megállapodással, hogy az autóval délután én is megyek az alakuló gyűlésre. A gyűlésre nem tudtam elmenni, mert az autó [úgy] tele volt, hogy nem fértem be. A gyűlésről utólag értesültem a sajtóból és a rádióból, hogy meg volt tartva; engem ott meg is választottak a végrehajtó bizottság tagjává.

1957. május 25.

KÉRDÉS: Folytassa vallomását! Mit csinált Ön, kivel beszélt, milyen kérdésekről október 31-én és [az] azt követő napokban?

FELELET: Október 31-én a délelőtti órákban telefonon felhívtam Erdei Ferencet, mint régi barátomat, abban a feltevésben, hogy súlyos helyzetben és lelkiállapotban van. Megbeszéltük, hogy délután a Parlamentbe[n] felkeresem. Ezt követően emlékezetem szerint ezen a napon – de lehet, hogy november 1-jén – történt délelőtt a könyvtárban a Nemzeti Bizottság megválasztása. A bizottság megalakulásánál kb. harmincan voltak jelen. Formális jelölés emlékezetem szerint nem volt, de különböző neveket hangosan felvetettek, többek között az enyémet is. Én erre közöltem, hogy nem vállalok tagságot, mert feltehetően a Nemzeti Parasztpártban munkám teljesen le fog foglalni. Ezután történt meg a szavazás, amely során a legtöbb szavazatot kapó két személyt választották meg a Nemzeti Bizottságba. A választás után megbeszélés volt a könyvtári munkáról, az inspekcioról, valamint két-három méltánytalanul eltávolított kartárs munkába állításáról. Én ezen az ülésen főleg azért vettem részt, hogy esetleges vitákat, vagy egyes emberek megbélyegzését megakadályozzam, mivel úgy tudtam, hogy az emberek hallgatnak rám a könyvtárban. Ezt követően kb. 11–12 h. között a Parasztpártba mentem (Dorottya utca), ahol a főtitkári szobában Farkas Ferencet, Veres Pétert, Illyés Gyulát, Szabó Lőrincet, Sinka Istvánt találtam együtt. Közölték velem azt a határozatot, mely a párt nevét Petőfi Párttá nyilvánította. Én a határozattal nem értettem egyet, mivel túlságosan irodalmi ízű elnevezésnek találtam, s erről főleg Farkas Ferencsel vitatkoztam.

KÉRDÉS: Miről volt még szó a párt intézőbizottságának ülésén?

FELELET: Ugyanezen az összezejövetelen felvetődött az, hogy a Parasztpártnak javaslania kellene az alkotmányjogi kérdések tisztázása és az államfői teendők ellátása céljából egy Nemzeti Kormányzó Tanács⁶ felállítását, és javasolni elnökének Kodály Zoltánt. Én ezt a javaslatot élesen nem elleneztem, de nem is helyeseltem, mert az volt a véleményem, hogy ezeket a kérdéseket úgyis csak a többi pártokkal egyetértésben lehet rendezni, és addig felesleges kész javaslatokat csinálni.

KÉRDÉS: Ki vetette fel az ülésen a Nemzeti Kormányzó Tanács létrehozásának kérdését, volt-e erre vonatkozóan kidolgozott előzetes terv?

FELELET: Kidolgozott előzetes terv nem volt. A kérdést emlékezetem szerint Farkas Ferenc vetette fel, melyet későbbi időben a rádióban is előadta, de hogy eredetileg tőle származik-e, azt nem tudom.

KÉRDÉS: Az Ön által említett Kormányzó Tanács osztálytartalma célja mi lett volna [a] létrehozása utáni időben?

FELELET: Ez a kérdés nem ebben a formában vetődött fel. Én személy szerint nem ismertem Kodály Zoltánt, de feltételeztem, hogy nem áll messze a Nemzeti Parasztpárt programjától, és azt is feltételeztem, hogy az októberi eseményekből kialakuló állami és társadalmi rend szintén nem lesz messze a Nemzeti Parasztpárt programjától. Bár ez a párt kis párt volt, de középen állott a kommunista párt és a polgári pártok között. Feltételeztem, de egyben teljes mértékben abban az irányban akartam dolgozni, hogy az új rend a közös szocialista platform kötelező voltán, de ugyanakkor széles szabadságjogokon alapuljon. Az volt a mi véleményünk, hogy az úgynevezett polgári szabadságjogok nem a kapitalista rend sajátosságai, hanem szocialista rendben is megvalósíthatók. Személy szerint Kodály Zoltán jelölését nem láttam döntő megoldásnak, mert véleményem szerint a közrend helyreállítása és a Szovjetunióval való viszony rendezése a legfontosabb feladatunk.

KÉRDÉS: Van-e arról tudomása, hogy ezt a javaslatot a Nemzeti Parasztpárt részéről valaki felveti a kormány felé?

FELELET: A megbeszélésnek az volt a lényege, hogy ezt a javaslatot a Parasztpárt a kormány, vagy a közvélemény felé felvesse. Emlékezetem szerint ebben a kérdésben formális határozatot nem hoztunk. Arról tudomásom nincs, hogy ezt javaslatként felvették volna a kormány felé.

KÉRDÉS: Folytassa vallomását!

FELELET: Ezt a megbeszélést követően a délutáni órákban elmentem a Parlamentbe, hogy Erdei Ferencet felkeressem. Erdei szobájában csak feleségét találtam meglehetősen nyomott kedélyállapotban. Nem beszéltünk arról, hogy ennek mi az oka, de feltevésem, hogy azért aggódik, hogy férjét a Rákosi-kormányban viselt tisztségei miatt hátrányok fogják érni. Én közöltem vele, hogy a Parasztpártban az a vélemény, hogy őket ilyenféle hátrányoktól, vagy üldözésektől meg kell védeni. Ő közölte velem, hogy férje fent van a minisztertanácsi ülésen, amelynek valószínűen rövid időn belül vége lesz. Mire én felmentem a minisztertanácsi ülésterem előtti folyosóra, ahol viszont azt közölték velem, hogy az imént távozott el a szovjet nagykövet, és a minisztertanács ülése csak most kezdődött el. Ezt követően én a Parlamentből lakásomra távoztam. Aznap este semmiféle megbeszélésen nem voltam, cikkemen dolgoztam.

KÉRDÉS: A Parlament épületében október 30-án Erdei Ferenc feleségén kívül kivel beszélt még és miről?

FELELET: A Parlament épületében csak Erdei Ferencnével folytatott beszélgetésre emlékszem.

KÉRDÉS: Mit csinált Ön, kivel tárgyalt november 1-jén?

FELELET: A november 1-jei nap eseményei meglehetősen szétfolynak az emlékezetemben. Lehetséges az is, hogy ezen a napon volt a könyvtári alakuló ülés. Az bizonyos, hogy ezen a napon is bent voltam a Parasztpártban, de nem emlékszem valami határozott tárgyú megbeszélésre, csak arra, hogy ezen a napon hozta be Németh László a párt új lapjának, az „Új Magyarország”-nak a másnapi első számában tervezett első vezércikket, melyet ott én is elolvastam és nagyon helyeseltem.

KÉRDÉS: Mivel foglalkozott Németh László cikke, amelyet Ön is helyesnek tartott?

FELELET: A cikk címe emlékezetem szerint a „Pártok és egység” volt, és abból indult ki, hogy az új helyzetben a többpártrendszer nem jelentheti ellentétes állami és társadalmi rendszert valló pártok harcát, hanem az összes pártoknak el kell fogadniuk a földreform[nak] és a szocialista vívmányoknak közös platformját. Kifejtette ezenkívül azt is, hogy az új helyzetben nem az a kívánatos, hogy Magyarország nyugati kapitalista országokkal keressen új kapcsolatokat, hanem ilyen politikai kapcsolatokat Jugoszlávia, India és más ezekkel együtt haladó országok felé kell keresni.

KÉRDÉS: Folytassa vallomását az előző kérdésre vonatkozóan!

FELELET: 1956. november 1-jén más eseményre, amelyet meg tudnék említeni, nem emlékszem. A pártból hazamentem lakásomra és folytatom a cikkírást.

1957. május 27.

KÉRDÉS: Hol tartózkodott Ön 1956. november 2-án és [az] azt követő napokban, milyen politikai cselekményt fejtett ki?

FELELET: Az előző napi események kiegészítéseként előadom még, hogy a Nemzeti Kormányzó Tanáccsal kapcsolatban Farkas Ferenc megkért, hogy annak ellenére, hogy a javaslatért nem lelkesedem, mint jogász pár sorban fogalmazzam meg. Ezt meg is tettem és a szöveget Farkas Ferencnek vagy 2-án délután, vagy másnap átadtam. A kidolgozott javaslat kb. 8-9 sorból állott. November 2-án délelőtről semmi eseményre én nem emlékszem. November 2-án délután 5 órára a Parasztpártba hívtak be értekezletre azzal, hogy a koalíciós kormány megalakításában való részvételről lesz szó. 17 órára a Parasztpártba mentem, ahol együtt ültek, emlékezetem szerint, Farkas Ferenc, Illyés Gyula, Keresztury Dezső, Tamási Áron, Jócsik Lajos és [S.] Szabó Ferenc és talán Zsebők Zoltán.

Farkas Ferenc előadta, hogy a koalíciós kormány megállapodás szerint úgy fog megalakulni, hogy az MSZMP, [az] SZDP és az FKGP 2-2, a Parasztpárt 1 államminisztert fog kijelölni, az egyes minisztériumokat pedig szakminiszter-helyettesek fogják vezetni. Erre valaki azt vetette fel, hogy a Parasztpártnak követelnie kell, hogy a paritás okából szintén két államminiszterséget kapjon. Ezen hosszas vita folyt, melynek során én ezt a követelést, mint a nehéz helyzetben nem lényeges kérdést, nem pártoltam. Végül abban maradtunk, hogy a párt fel fogja vetni a második miniszterség kérdését, de a kormányban való részvételt ettől nem teszi függővé. Ezután került sor a személyi kérdésre. Úgy-

szólván vita nélkül határoztuk el – a javaslattevőre nem is emlékszem –, hogyha egy miniszter lesz, akkor [az] Farkas Ferenc legyen. Azt Farkas Ferenc el is fogadta. Az esetleges második miniszterségre elsőre csaknem egyhangúlag Illyés Gyulát javasolta mindenki, aki ezt a legkategorikusabban visszautasította, bár többen és hosszan kapacitáltak. Ezután Keresztury Dezső neve került szóba, nem emlékszem, ki említette először, de ő is határozottan visszautasította, bár vele is egyhangú volt a bizalom. Keresztury Dezső vetette fel az én nevemet, majd a többiek is kezdtek rábeszélni, én azonban a legnagyobb mértékben elutasítottam ezt a gondolatot. Több mint másfél órás vita keletkezett, melynek során én arra hivatkoztam, hogy a kritikus helyzetben nem indokolt magamfajta névtelen embert ilyen helyre állítani, s ha mindenáron kezdeni akarnak valamit, sokkal alkalmasabb lennék egy szakminiszter-helyettesi állás ellátására. Sok érveléssel visszatértem az Illyés Gyula és Keresztury Dezső jelölésére, majd amikor ezek ismét elutasították, javasoltam Jócsikot vagy S. Szabó Ferencet, mint államtitkári tisztséget viselő politikusokat.

A többség azonban továbbra is engem szorongatott, mire én már késő este felé, főleg Keresztury és Farkas Ferenc kapacitálására, meglehetősen feldúltan beleegyeztem a jelölésembe, de nyomatékosan kértem Farkas Ferencet, hogy ne erőltesse a párt második miniszterségét.

A vita előtt is és utána is szó esett a magyar semlegesség bejelentéséről. Ezt általában nem helyeselte a társaság. Főleg Farkas Ferenc és én beszéltem erről. Az általános vélemény az volt, hogy a lépés ebben a formában nem helyes. Jogászai szempontból azt fejtettem ki én is, mások is, hogy sem a semlegességet, sem a Varsói Szerződésből való kilépést nem lehet egyoldalúan kimondani, hanem csupán nemzetközi, vagyis kölcsönös megegyezés alapján. Politikailag pedig az volt az álláspontunk, hogy a semlegesség kimondása az országba[n] is és a külföldön is azt a téves benyomást fogja kelteni, hogy Magyarország Ausztria [és] Svájc pozíciójára törekszik, amivel az a téves képzet is jár, hogy politikailag is, a társadalmi rendjében is a kapitalista világhoz akar csatlakozni. Mi viszont mindnyájan egyetértettünk abban, hogy Magyarországnak szocialista társadalmi rendjét meg kell őriznie, ahogy azt Németh László aznapi újságcikkében kifejtette. Farkas Ferenc még azt is felvetette, hogy Magyarország ebben a helyzetben kérje Kína és – ha jól emlékszem – Jugoszlávia közvetítését a Szovjetunió irányába. Farkas Ferenc megkért, hogy ebben az egész kérdésben a pártnak ezt az egységes véleményét pár sorban, esetleg megfelelő jogi formában fogalmazzam meg, amiért majd másnap reggel ő eljön. Azt követően hazamentünk. Aznap este más nem történt.

1956. november 3-án korán reggel megfogalmaztam az előző nap megbeszélt szöveget,⁷ mégpedig olyan javaslat formájában, hogy Magyarország a Varsói Szerződés többi tagállamával megegyezve kilép a szerződés katonai kötelezettségeiből, de benne marad, mint politikai együttesben. Ezzel járt persze az a kötelezettség is, hogy más katonai blokkba sem lép be. Egy következő pontban hozzáfűztem, hogy Magyarország ebben az ügyben Kína és Jugoszlávia közvetítését kéri. Farkas Ferenc reggel 8 órakor lakásomra jött és elvitte ezt a szöveget.

Délelőtt 11 órára elmentem a Tudományos Akadémia ideiglenes bizottságot választó ülésére. Az Akadémiában hosszas vita volt arról, hogy Szalai Sándor jelentését tudomásul vegyék-e, végül is tudomásul vették. Ezt követően ismét hosszú vita volt azon, hogy osztályonként 2-3, vagy 4 tagot jelöljenek-e. Vita folyt arról is, hogy a szavazás hogyan

történjék. Ezekhez a kérdésekhez én többször hozzászóltam, merőben technikai kérdésekben. Ezután szünet volt, majd ezután elkezdődtek a választások, emlékezetem szerint Zimmermann⁸ professzort választották a bizottság elnökéül, és Nizsalovszky Endrét ideiglenes főtitkárnak. Ekkortájt jött oda hozzám Zolnai Béla és közölte, hogy miniszter vagyok. Azt, hogy honnét értesült erről, nem tudom. Erre felkeltem, odamentem Nizsalovszkyhoz, közöltem vele, hogy állítólag miniszter lettem. Átadtam neki szavazatomat, és elmentem a Parasztpártba.

Arra számítottam, hogy telefonüzenet vár Farkas Ferenctől, hogy azonnal menjek a Parlamentbe, de ilyen üzenet nem várt, sőt valószínű üzenet várt, hogy ne menjek, majd ő jön vissza a pártba. Én erre telefonon megtelefonáltam a dolgot a feleségemnek, majd látván, hogy van még egy kis időm addig, míg a miniszteri hercehurca elkezdődik, egyéb jármű híján, gyalog elmentem édesanyámhoz [a] Logodi utca 31. szám alá. Itt kb. egy órát töltöttem. Majd visszamentem a Parasztpártba, ahová ekkortájt visszaérkezett Farkas Ferenc is. Nem emlékszem, hogy a párt vezetői közül ekkortájt, más ott lett volna. Farkas Ferenc elmondta, hogy az első minisztertanács csak másnap délelőtt 10 órakor lesz, amelyen én nagyon elcsodálkoztam. Valószínűleg ekkor hallottam Dudás Ferencék [Józsefék], előző éjszakai külügyminisztériumi támadásáról,⁹ valamint arról, hogy [a] jelentések szerint a szovjet hadsereg katonai akcióra készen állott fel. Én ennek ellenére a Nagy Imre-kormány sorsa felől optimista voltam, mert azt gondoltam, és azt ott ki is fejttem, hogy a szovjet hadsereg nem fog támadni, hanem politikai követelésekkel fog fellépni, és ezeknek a követeléseknek a balra húzó ereje, és az országban] fellépett jobbra húzó erők eredményeképpen a kormánynak módja lesz a Parasztpárt által helyesnek tartott úton elindulni.

Emlékezetem szerint ezen a délutánon volt ott a Parasztpárt főtitkári szobájában [egy] előttem ismeretlen fiatalember, a Győri Forradalmi Bizottság részéről. Velük is az előbb említett kérdésekről volt szó. Különleges győri vonatkozásra csak annyiban emlékszem, hogy közölték, hogy a Dunántúl[on] nem kezdték el és nem is helyeselik a pártoknak Budapesten sietős] újjáalakulását. Ezt követően kb. 18-19 óra között lakásomra távoztam. Mikor hazaértem feleségem közölte, hogy Sárközi Györgyné, aki nekünk jó ismerősünk volt, nemsokára feljön lakásunkra Király Béla vezérőrnaggyal együtt, hogy megismertesse velünk. Király Béla ugyanis 1956 nyaratól Sárközi Györgyné gyümölcsöskertjében lakott, neki a kerti munkában segített, egészen őszig, a „forradalmat” megelőzően, míg kórházba nem ment. Sárköziné több ízben beszélt róla és említette, hogy össze fog ismertetni Király Bélával, főleg az előző napi külügyminisztériumi, Dudás-puccsról beszélünk. Király Béla a történet[ek]et úgy adta elő, hogy állítólag Dudásék egy járőrt küldtek a külügyminisztériumba, hogy állapítsák meg, vannak-e ott ávósok, mert ha vannak, lőjenek kettőt. Ávósok ugyan nem voltak, de a járőr valami okból mégis jónak látta, hogy lőjön kettőt, mire Dudásék körülvették és ostromolni kezdték a külügyminisztériumot. Ezt az ostromot valaki telefonon jelentette valamilyen magasabb parancsnoknak – most már nem emlékszem, hogy Király, Maléter vagy valaki más volt –, aki katonaságot küldött oda és Dudásékat lefegyverezte. Beszéltünk Király Bélával az általános helyzetről is, ugyanabban az értelemben, mint a délutáni megbeszélés során. A látogatás kb. 25-30 percig tartott.

KÉRDÉS: 1956. november 4-én ki hívja Önt be a Parlamentbe, és [ott] milyen tevékenységet fejt ki?

FELELET: Hajnali 4 órakor felhívott a Parlamentből, nyilvánvalóan Tildy Zoltán megbízásából fia, Tildy László, hogy azonnal menjek be minisztertanácsra, és küld értem kocsit. A kocsi megérkezéséig áttelefonáltam sógoromékhöz, Szacs vay Ferencékhez, [a] Bimbó u. 43. szám alá, hogy feleségemet és a két gyereket átviszem hozzájuk. A gépkocsi kb. háromnegyed 5-kor érkezett meg. A családomat letettem a Bimbó úton, azután a Margit hídon keresztül bementem a Parlamentbe. A Parlament kapujában valaki közölte, hogy a kormány tagjai a rádió pincéjében vannak – és engem odavezettek. Az úgynevezett rádió pince a Parlament félemeletén 3 kis szobából álló helyiség volt. A bal oldaltól folyt a rádióleadás, a középsőben néhány katona volt. A jobb oldali szobában pedig egy kis kerek asztal körül ültek; Tildy Zoltán, Tildy Zoltánné és B. Szabó István, tőlük külön egy íróasztal előtt valamilyen imakönyvet olvasva Mindszenty József hercegprímás.

KÉRDÉS: [Az] Ön Parlamentbe való érkezésekor a Parlamentben tartózkodott még Nagy Imre?

FELELET: Mikor megérkeztem Tildy Zoltánék közölték velem, hogy Nagy Imre és Losonczy Géza megelőzőleg elmentek a szovjet követségre tárgyalni, a többi miniszter pedig nem érkezett be.

KÉRDÉS: A Parlamentbe való érkezése után Tildy Zoltán az akkori helyzetről, feladatról mit közölt Önnek, és mik [voltak] az Ön javaslatai?

FELELET: Tildy Zoltán Nagy Imréék távozásán és a szovjet csapatok közeledésén kívül, emlékezetem szerint, nem közölt semmit és nem is javasolt semmit.

Én azt javasoltam neki, hogy tartsunk hárman minisztertanácsot a tennivalókról, mire ő azt felelte, hogy később. Utóbb több katona bejött a középső szobába, és az egyik azt javasolta, hogy Budapestet nyílt várossá kell nyilvánítani. Tildy Zoltán erre azt felelte, hogy ezt nem tehetjük meg, amíg Nagy Imre vissza nem érkezik. Feltételezésem szerint ugyanebből az okból nem akart miniszteri megbeszélést [sem] tartani. Tildy Zoltán közölte még, hogy Erdei Ferenc, Maléter Pál és még két katona szombaton délelőtt¹⁰ elmentek a szovjet főhadiszállásra tárgyalni, és még nem érkeztek vissza. Látván, hogy fent semmi szükség nincs rám, lementem a földszintre, hogy megnézzem Erdei Ferencné, ott van-e, és egyben Erdeiről hírt halljak. Erdei Ferencné nem találtam meg, ellenben kimentem a térre kicsit körülnézni, ahol a magyar páncélosok álltak, és a tankok dübörgése mind közelebről hallatszott. Majd visszamentem a Parlament déli főkapujához, ahol a kaput őrző katonák között állva találtam Mindszenty Józsefet. Én Mindszentyt üdvözöltem, mire ő közölte velem, hogy ő ide a Parlamentbe csak tájékozódás céljából jött át, és most készül visszamenni budai rezidenciájába, de eddig nem jött meg a kocsija. Megkérdezte tőlem, hogy melyik pártármához tartozom, rokona vagyok-e Bibó Lajosnak, majd kérdezte, hogy mi van Nagy Imrével. Ezzel kapcsolatban érdeklődni kezdett Nagy Imre múltja és személyisége iránt. Kérdései alapján az volt a benyomásom, hogy nem sokat tud róla, és egyáltalán a kommunista párt életéről, belső problémáiról nem nagyon van tájékozódva.

Én elmondtam neki Nagy Imréről, hogy moszkvai emigráns volt, agrárpolitikai szakíró. 1945-ben a földreform lefolytatását irányító miniszter, rövid ideig belügyminiszter, 1947-ben az Országgyűlés elnöke, aki 1948–49-től kezdve a parasztpolitika kérdésében Rákosi Mátyással ellenzékbe kerül. Egy időben olyan hírek is voltak, hogy a Rajk-perbe is belekerül. Elmondtam ezután Nagy Imre 1953-as kormányalakítását, a júniusi

program tartalmát és keresztülvitelét, majd Rákosi Mátyással való újabb ellentétét, lemondását, kizárását, majd 1956 nyarán történt visszavételét. Nem közölt semmit az elmondottak alapján Nagy Imrével kapcsolatban. Nem tért ki egyházpolitikai kérdésekre, és nem nyilvánított ki vele kapcsolatban sem szimpátiát, sem antipátiát. Az egész tájékoztatásomat bizonyos rezerváltsággal végighallgatta. Nem tett említést arról sem, hogy az amerikai követségre való távozást tervezi. A beszélgetés után elköszöntem tőle, és visszamentem a rádió pincéjébe. Amikor visszaérkeztem a rádió helyiségének kis szobájába, az előbb említettekén kívül ott ültek Dobi István, Rónai Sándor és Bognár József.

KÉRDÉS: Miről beszélnek Önök a rádió szobájában?

FELELET: Ez már kb. 7 óra után lehetett, s ekkor emlékezetem szerint már csak két téma volt szóba[n], először az, hogy a hírek szerint ellenkormány alakult, de annak helyéről és összetételéről nem tudnak. Emlékszem, hogy Tildy Rónaihoz fordult azzal, hogy a hírek szerint¹¹ ő is benne van, és vajon ez igaz-e. Rónai azt felelte, hogy ez nem lehet igaz, mert ő itt van. Arra a kérdésre, hogyha hívnák menne-e, [azt felelte], hogy ő minden jó magyar ügyben benne van!

A másik téma az volt, hogy valaki a katonák közül jelentette, hogy [a] szovjet katonák a térre érkeztek. Ezt követően valaki azt közölte, hogy olyan megállapodás jött létre, hogy a szovjet csapatok a Parlament előtti magyar csapatokat lefegyverzik, a Parlamentben lévő civil személyek pedig szabadon elmehetnek. Hogy ezt a megállapodást ki kötötte, kivel, azt világosan nem mondták meg, én azonban magától értetődőnek vettem, hogy ilyenféle megállapodás kötését Tildy rendelte el a felesleges vérontás elkerülésére. Utóbb decemberben Tildy Zoltán azt közölte velem, hogy ő ilyen megállapodást nem kötött. Küldött a szovjetekhez 3 katonát parlamenternelk – ezek azonban nem jöttek vissza. Tildy ezt azért vetette fel a későbbiekben nekem, mert én egy utóbb tett nyilatkozatomban, vagyis november 4-én délelőtt tett nyilatkozatomban, ezt a tényt megemlítettem.

Ezt követően Tildy Zoltán, Tildy Zoltánné, B. Szabó István, Tildy László és én felmentünk Tildy Zoltán egyemeleti [sic] helyiségeibe, ahol Tildy elbúcsúzott az ott lévő katonáktól és civilektől, akiket nem ismertem. Tildy azt közölte, hogy ne menjünk együtt, hanem külön-külön, mert az nem lesz hasznos ránk nézve, ha vele együtt megyünk. Én ekkor elbúcsúztam tőlük, és elmentek.

KÉRDÉS: Miért nem ment Ön is el Tildy Zoltánékkal a Parlament épületéből, milyen céllal maradt bent és mit csinált?

FELELET: Engem nagymértékben lehangolt a teljes szétesésnek az a látványa, amit reggel tapasztaltam. Rendkívül súlyos és téves lépésnek ítéltam a szovjet[ek] fegyveres fellépését, és abban a meggyőződésben voltam, hogy ez [a] fellépés a Rákosi–Gerő[féle] politika és vezetés visszajövetelét jelenti. Ezzel szemben én azonosítottam magam Nagy Imre kormányának célkitűzésével, melyet én a szocialista vívmányok és a demokratikus szabadságjogok együttes érvényesítésében fogalmaztam meg. Abban a tudatban, hogy Nagy Imre valami módon akadályozva van, a kötelezettség kényszerének éreztem, hogy minden hatalmi eszköz nélkül, merőben demonstratív módon tartalmat adjak Nagy Imre utolsó bejelentésének, mely szerint a kormány a helyén van. Nem tudtam pontosan, hogy mit fogok csinálni, de mindenesetre azzal a gondolattal maradtam ott, hogy bevárom a szovjet csapatok odaérkezését, és valamilyen formában kifejezésre juttatom azt, hogy Nagy Imre kormányát erőszak állította félre.

Bementem a Tildy Zoltán első emeleti miniszteri helyiségeibe, ott találtam egy városi telefont, és elhatározásomat megtelefonáltam feleségemnek. Ezt követően belépett a helyiségbe egy magas szőke fiatalember, aki azzal mutatkozott be, hogy ő Bakos Ferenc újságíró. Kérdésemre, hogy miért nem távozik a többi civillel, közölte, hogy ő most érkezett a városból a Parlamentbe, és itt akar tanúja lenni az eseményeknek. Erre tréfásan azt mondtam neki, hogy ő az én emberem, és tekintse magát az én sajtófőnökömnek. Majd átmentem körülnézni a többi helyiségbe, s mikor visszamentem a városi telefontal bíró szobába, akkor hallottam, hogy Bakos Ferenc halálosan komolyan veszi sajtófőnöki szerepét, és éppen valamiféle újságírónak telefonál, azt közölve, hogy Bibó István államminiszter a Parlamentben maradt, és odavárja sajtónyilatkozat céljából a magyar és esetleges külföldi újságírókat. Ezen én elsőleg meglepődtem, de csakhamar rájöttem, hogy egy ilyen nyilatkozat jól szolgálhatná azt a célt, amiért a Parlamentben maradtam.

Leültem tehát a nyilatkozatot megfogalmazni, bár nem tartottam nagyon valószínűnek, hogy újságírók jöhessenek a Parlamentbe. Mikor [miután] a nyilatkozatot megfogalmaztam, csakhamar kezdtek újságírók a telefont visszahívni azzal, hogy nem képesek a Parlamentet megközelíteni. Erre Bakos Ferenc a nyilatkozatot telefonon beolvasta; hogy ilyen beolvasás hány esetben és kik részére történt, azt nem tudom, de legalább egy esetben bizonyosan megtörtént. Sok esetben a beolvasás nem történhetett, mert megérkeztek a szovjet katonák az első emeletre kb. déltájban. A szovjet katonákkal együtt jött egy civil ruhába öltözött szovjet politikai megbízott, vagy tolmács, akivel közöltem, hogy ki vagyok. Ez a civil megbízott magához vette irataimat, az előző hetekben készített cikkem piszkozatát és a nyilatkozat egy vagy két piszkozati példányát. Ezt követően nem sokkal ugyanez a megbízott kihívott a folyosóra, ahol egy magas rangú szovjet katonatiszt [várt], azt hiszem tábornok, akinek szintén megmondtam, hogy ki vagyok. Ezt követően visszamentünk az elfoglalt helyiségbe. Az este folyamán feljött oda Dobi István, csodálkozott, hogy ott maradtam, megkérdezte, hogy kapok-e enni, és közölte, hogy majd küld ételmet. Attól kezdve kedd, azaz november 6-án délelőttig, semmi említésre méltó esemény nem történt, az ott található ágyon és díványon aludtunk. A parlamenti étteremből hoztak nekünk ételmet. Közben a rádiót hallgattuk, és a Kádár-kormány nyilatkozataiból azt vettem ki, hogy a Rákosi–Gerő-féle irányzat visszajövetelét ő sem óhajtja, viszont Nagy Imréről nem nyilatkozott ellenségesen. Ennek alapján biztatóbbnak kezdtem látni a helyzetet, de ugyanakkor az volt a véleményem, hogy a Kádár-kormánnyal szemben az a tény, hogy szovjet fegyveres erőket vett igénybe, olyan ellenséges közhangulatot fog kelteni az országban, hogy vagy nem lesz képes az országot konszolidálni, vagy ha igen, úgy a Rákosi–Gerő-féle módszerekhez lesz kénytelen visszatérni. Minthogy a rádióból szerzett benyomásom szerint ezt a Szovjetunió sem akarja, kezdett bennem kibontakozni egy olyan kompromisszumos megoldás terve, mely Nagy Imre kormányfőségén alapszik, de egyben teljes biztosítékot nyújt mind a szocializmus fenntartása, mind a Szovjetunió jogos aggodalmának eloszlatása irányában. Ezt az elgondolást egy helyzetértékelés (expozé) és tervezet formájában november 6-án délelőtt a Parlamentben első fogalmazásban megszóvegeztem. Ugyanezen nap délelőttjén feljöttek hozzánk Kristóf István, az Elnöki Tanács titkára és Feri Sándor, a Legfelsőbb Bíróság bírása, akit különböző jogász bizottságokból régebből ismertem. Úgy vettem ki, hogy a Kádár-kormány valamiféle megbízásából jár el. Nagyon elcsodálko-

zott, hogy ott talált engem, és midőn elmondtam, hogy azért maradtam ott, mert kötelességemnek éreztem a Nagy Imre-kormány helyén létét jelképesen demonstrálni, ő kijelentette, hogy egész eljárásomat érthetetlennek tartja. Hangsúlyozta, hogy a Kádár-kormány a szocialista demokrácia alapján áll, és csupán a rendet kívánja a szovjet csapatok segítségével helyreállítani. A Kádár-kormány ezt követően számít minden rendes ember, így az én közreműködéseimre is. Felszólított, hogy hagyjam abba a demonstrációt és menjek haza, mire én délutánig gondolkodási időt kértem. Ezalatt végiggondoltam, hogy a nyilatkozattal megtettem, amit akkor tehettem, viszont most helyesebb a készülő kompromisszumos tervemet valami megfelelő helyre juttatni, ezért délután közöltem vele, hogyha kiengednek, akkor hazamegyek. Erre ő közölte velem, hogy távozásom a szovjet parancsnoksággal el van intézve, levezetett az egyik kapuhoz, ahol kiengedtek. Bakos Ferenc azt mondta, hogy ő még ott marad, mint utóbb tőle magától megtudtam, november 7-én ment ki a Parlament épületéből.

II. fejezet
1956. november 4-től december 8-ig

Távirat az Egyesült Államok elnökének

Jelenlegi rendkívül súlyos helyzetében Magyarország különös bizalommal fordul az elnökhöz, aki mind ez ideig oly sokszor és oly határozottan adta tanújelét a békeszeretetnek, bölcsességnek és bátorságnak. Bár Magyarország népe kétségbeesett elszántsággal igyekszik szembeszegülni az ellene indított támadásnak, nem kétséges, hogy ebben az egyenlőtlen küzdelemben le fogják győzni, ha nem kap segítséget. A pillanatban a legszükségesebb segítség politikai, nem katonai. Nyilvánvaló, hogy a Szovjetunió törekvéseinek ez az új szakasza az Egyiptom elleni angol-francia intervencióval van összefüggésben. Magyarország leigázása azonban nem csupán az elnyomás felújulását jelentené az országban, de egyúttal annak a felszabadulási tendenciának is véget vetne, amely oly reményteljesen indult meg a többi kelet-európai országban is, ezentúl tönkretenné a tíz éven át oly sok határozottsággal és bölcsességgel folytatott amerikai felszabadítási politika eredményeit is. Mindez megrendítené a kelet-európai népeknél az Egyesült Államokba és más országokba vetett bizalmat. Másfelől tekintettel az egyiptomi intervenció kedvezőtlen hatására, ez olyan (új) elszigetelődési folyamatokat erősítene fel, amelyek eddigi tapasztalataink bizonyossága alapján jelentős mértékben hozzájárultak a második világháború [kirobbanásához]. Ez az a történelmi pillanat, amelyre korábbi beszédeikben mind Eisenhower elnök, mind pedig Dulles külügyminiszter utaltak, amikor kijelentették, hogy csak egy világháború kockázatának vállalása lehet az a biztos eszköz, amelynek révén el lehet kerülni egy új világháború kirobbanását. Anélkül, hogy bármiféle tanácsot kívánnánk adni, nem kerülhetjük el, hogy felhívjuk az elnök figyelmét arra a lehetőségre, hogy a várható súlyos következmények elkerülése érdekében közvetítőként módjában állna egyfelől rábírní a nyugati hatalmakat fegyverszünet elfogadására és az egyiptomi intervenció befejezésére, másfelől pedig felszólítani a Szovjetuniót, hogy sürgősen vonja vissza csapatait Magyarországról. Tisztában vagyunk azzal, hogy ennek a két lépésnek az egyidejű megtétele legalább olyan erkölcsi jelentőséggel bír, mint amilyen gyakorlati nehézséget jelent ezek kivitelezése... [egy 8 soros mondat hiányzik a szövegből]. Nem vagyunk abban a helyzetben, hogy tovább érveljünk ezen javaslatok mellett, de erősen hangsúlyozzuk, hogy ebben a pillanatban egész Kelet-Európa és az egész világ sorsa az elnök cselekedeteitől függ. Az elkövetkező néhány kritikus nap során eldől majd, hogy a béke és felszabadulás útjára lépünk, vagy pedig az agresszió étvágát fogjuk növelni és egy biztos világháború felé haladunk.¹

1956. november 4.

Magyarok!

Nagy Imre miniszterelnök a ma hajnali szovjet támadáskor a szovjet követségre ment a tárgyalások folytatására, és onnan visszatérni már nem tudott. A reggel összehívott minisztertanácson a Parlament épületében tartózkodó Tildy Zoltánon kívül már csak B. Szabó István és Bibó István államminiszter tudott megérkezni.

Mikor a Parlamentet a szovjet csapatok körülfojták, Tildy államminiszter a vérontás elkerülése végett megállapodást kötött velük, mely szerint ők megszállják az épületet, a benne levő polgári személyek pedig szabadon távozhatnak. Ő, a megállapodáshoz tartva magát, eltávozott. Az országgyűlés épületében egyedül alulírott Bibó István államminiszter maradtam, mint az egyedüli törvényes magyar kormány egyedüli képviselője.

Ebben a helyzetben a következőket nyilatkozom:

Magyarországnak nincs szándékában szovjetellenes politikát folytatni, sőt teljes mértékben benne akar élni a kelet-európai népek ama közösségében, kik életüket a szabadság, igazságosság és kizsákmányolásmentes társadalom jegyében akarják berendezni. A világ színe előtt visszautasítom azt a rágalmat is, mintha a dicsőséges magyar forradalmat fasiszta vagy antiszemita kilengések szennyezték volna be; a harcban osztály- és felekezeti különbség nélkül részt vett az egész magyar nép, s megrendítő és csodálatos volt a felkelt nép emberséges, bölcs és különböztetni kész magatartása, mellyel csupán a leigázó idegen hatalom és a honi hóhérvölgyesek ellen fordult. A néhány napig napirenden volt utcai igazságtételeket, valamint ókonzervatív politikai erőknél minden fegyveres erőszak nélkül való jelentkezését az éppen megalakult kormány rövid úton megszüntethette volna; az az állítás, hogy evégből óriási idegen hadsereget kell az országba behívni, komolytalan és cinikus. Éppen ellenkezőleg, e hadsereg jelenléte a nyugtalanság és a zavargások legfőbb forrása.

A magyar népet felszólítom, hogy a megszálló hadsereget vagy az általa esetleg felállított bábkormányt törvényes felsőségnek ne tekintse, s vele szemben a passzív ellenállás összes fegyverével éljen – kivéve azokat, melyek Budapest közellátását és közműveit érintenék. Fegyveres ellenállásra parancsot adni nincs módomban: egy napja kapcsolódtam be a kormány munkájába, a katonai helyzetről tájékoztatva nem vagyok, felelőtlenség volna tehát tőlem a magyar ifjúság drága vérével rendelkezni. Magyarország népe elég vérrrel adózott, hogy megmutassa a világnak a szabadsághoz és igazsághoz való ragaszkodását. Most a világ hatalmain a sor, hogy megmutassák az Egyesült Nemzetek Alapokmányában foglalt elvek erejét és a világ szabadságszerető népeinek erejét. Kérem a nagyhatalmak és az Egyesült Nemzetek bölcs és bátor döntését leigázott nemzetem szabadsága érdekében.

Megállapítom egyúttal, hogy Magyarország egyetlen törvényes külföldi képviselője és külképviseleteinek törvényes feje Kéthly Anna államminiszter. Isten óvja Magyarországot!²

Budapest, 1956. november 4.

Bibó István s. k.
államminiszter

*Követ Úr!*³

Alulírott november 4-én tett nyilatkozatom értelmében, mint a Nagy Imre vezetése alatt álló, működésében erőszakkal megakadályozott utolsó törvényes magyar kormánynak tudomásom szerint egyetlen belföldi, magát lemondottnak nem tekintő s teljes izoláltságban is működő tagja, a szovjet megszállás által előállott helyzetről és a belőle való kibontakozás lehetőségéről az alábbi expozét és kompromisszumos megoldás alapjául alkalmas kibontakozási tervezetet terjesztem elő a négy világhatalom és az Indiai Köztársaság kormánya, valamint az ENSZ elé. Kérem Követ Urat, hogy e dokumentumokat a legrövidebb idő alatt minden közvetlen vagy közvetett eszközt igénybe véve saját kormányával és az ENSZ szerveivel közölni szíveskedjék. Feltevésem szerint ezt a tervezetet a kompromisszum sikere érdekében egyelőre nem kellene nyilvánosságra hozni, e tekintetben azonban teljesen szabad kezdet adok a helyzet egyéb adottságait jobban ismerő címzeteknek.

Expozé a magyarországi helyzetről

Magyarország második szovjet megszállása súlyos és előidézőinek szinte megoldhatatlan helyzetet teremtett. Elemei a következők:

1. A szovjet csapatok azzal az indoklással szállták meg Magyarországot, hogy a rendet akarják helyreállítani; valójában az ország elhatározott ellenállási szándéka és a forradalom által teremtett harci kedv folytán az a helyzet, hogy mindaddig, amíg szovjet csapatok az országban tartózkodnak, az ország konszolidálása egyszerűen lehetetlen; a legkülönbözőbb pontokon, minden szervezés nélkül heteken, sőt hónapokon át újra és újra fellángolhat a harc mindaddig, amíg itt vannak a szovjet csapatok.

2. A szovjet megszállás által hivatalba léptetett kormány azt hangoztatja, hogy a rend helyreállítása után megállapodik a szovjet csapatok kivonására nézve; valójában az ország lakosságának politikai erejét ismerve bizonyosra vehetjük, hogy amint a szovjet csapatok kihúzzák a lábukat az országból, ez a kormány összeomlik, s vele omlik annak szovjetbarát külpolitikai orientációja és a szocialista vívmányok fenntartásának általa próbált módja. Ez a kormány tehát kénytelen a végteleenségig meghosszabbítani a szovjet csapatok jelenlétét, ami viszont a rend helyreállítását lehetetlenné teszi.

3. Annak feltételei tehát, hogy a szovjet csapatok a szovjet céloknak eddig megkísérelt módon való elérése után kivonuljanak, teljességgel nincsenek, nem is lehetnek meg, ezzel szemben a nemzetközi helyzet a szovjet csapatok kivonulását a legparancsolóbban sürgeti.

4. A szocializmusnak egypártrendszer útján való fenntartása Magyarországon lehetetlenné vált, mert a szovjet csapatok behívása az első esetben az MDP, a második állítólagos behívása pedig a Szocialista Munkáspárt és az esetleg rájuk támaszkodó kormányok tekintélyét megsemmisítette. Komoly és tekintélyes többpártrendszer nélkül tehát Magyarországot kormányozni nem lehet, annál is inkább,

mert az egyetlen kommunista, akinek a magyar nép előtt tekintélye maradt, Nagy Imre, szintén a többpártrendszer mellett foglalt állást.

5. A Szovjetunió és az általa hivatalba léptetett kormány attól fél, és joggal, hogy a szovjet csapatok kivonása s az általános választások olyan helyzetet teremtenek, mely végsőleg országos ortodox kapitalista restaurációhoz, a volt kommunistáknak az összes állami hivatalokból és felelős állásokból való elkergetéséhez, ókonzervatív politikai körök komoly, esetleg döntő érvényesüléséhez vezet, és Magyarországot a kelet-európai szocialista országok testébe ékelődött nyugati ékké teszi. Az az állítás, hogy Nagy Imre kormánya idején így lett volna, nem igaz. Mindezek a tényezők jelentkeztek ugyan, de az éppen megalakult kormánynak lett volna elég tekintélye és ereje ahhoz, hogy ezen néhány napon belül segítsen: komolytalan és cinikus tehát az az állítás, hogy e jelenségekre a válasz a szovjet megszállás, mely nyilván sokkal inkább a nemzetközi helyzet vélt változásában gyökerezett. Az azonban valószínű, hogy az említett belpolitikai jelenségektől megrémített kommunisták lelkiállapota biztatást és bátorítást jelentett a Szovjetunió elhatározásához. Egy megváltozott külpolitikai helyzetben viszont, amelyben minden szempont a szovjet csapatok minél gyorsabb kivonását követeli, elképzelhető, hogy a kapitalista, antikommunista és ókonzervatív restauráció veszélyének egy jól formulázott és nemzetközileg garantált kiegyezés keretében való elhárítása biztatóan hatna a szovjet elhatározásokra.

6. Meg kell gondolni, hogy az ortodox kapitalista, antikommunista és ókonzervatív restauráció elhárítása nemcsak a Szovjetunió és a kommunisták gondja, hanem a magyar forradalmat végrehajtó és vérével győzelemre vivő, többségében nem kommunista, de túlnyomó többségében magát szocialistának valló ifjúságé, munkásságé és katonaságé is; erkölcsileg is megengedhetetlen, de a szabad magyar belpolitikai fejlődés számára is veszedelmes, ha a forradalmárok vérével megszerzett szabadságnak az idősebb korosztályok szavazatai révén restaurációs erők lennének a haszonélvezői.

7. Meg kell gondolni azt is, hogy egy ilyen restaurációs fordulat, mely Magyarországot nyugati ékké tenné csupa kommunista országok között, egyrészt állandó táplálója lenne újabb agressziós terveknek, másrészt elriasztó lenne a többi népi demokráciák szabadságszerető kommunistái számára, ha saját rezsimjeik liberalizálásáról lesz szó. Ezzel szemben egy olyan megoldás, amely a szocialista vívmányokat a szabadságintézmények garanciáival kapcsolja össze, követésre biztató példát jelentene.

Mindezekre tekintettel van az alábbi kibontakozási tervzet, mely minden elvi engedmény nélkül tartalmaz méltányos kiegyezés formájában megjelenő megoldást.

Tervzet a magyar kérdés kompromisszumos megoldására

1. Kormányzati kiindulópont a november 3-án megalakult utolsó törvényes magyar kormány, Nagy Imre elnöklete alatt. A kormány törvényességét az 1956. október 23-i magyar forradalomból vezeti le, nem pedig az 1949-es Rákosi-féle alkotmányból.

2. (A. alternatíva.) *Külpolitikai megoldás* az, hogy Magyarország kilép a Varsói Szerződés katonai kapcsolatából, és benne marad mint az európai béke és biztonság kérdéseivel foglalkozó konzultatív egyezményben, feltéve, hogy ugyanilyen feltételek mellett Jugoszlávia is belép.

(B. alternatíva.) *Külpolitikai megoldás* az, hogy Magyarország kilép a Varsói Szerződésből, és a Szovjetunióval kétoldalú megállapodást köt.

3. *A kommunisták helyzetére vonatkozó biztosítékok:*

a) Amnesztia minden néven nevezendő politikai bűncselekményre, valamint minden cselekményre, melyről megállapítható, hogy becsületes politikai meggyőződésből származik; a halálbüntetés eltörlése.

b) Az állami és üzemi apparátus reorganizálása minőségi kiválasztás alapján történik, intézményes garanciákkal arra, hogy ez a reorganizáció nem fog sem a kommunisták, sem általában a diploma nélküliek vagy gyorsdiplomások ellen irányulni (lásd 5/e) pont).

4. *A katonai kiürítés* a politikai konszolidálódással párhuzamosan 7–10 napos *szakaszokban*, összesen egy-másfél hónap alatt történik. Pl. a következőképpen:

a) Az első szakaszban kiürítik a szovjet csapatok Budapestet és 5-6 déli megyét, egyidejűleg a szabad magyar kormány hivatalba lép, a forradalmi bizottságok és munkástanácsok helyzetét szabályozza, a közigazgatás reorganizációját megkezdi.

b) A második szakaszban a szovjet csapatok kiürítenek 5-6 nyugati megyét és Pest megyét; egyidejűleg a magyar csapatok a nyugati határt ideiglenesen lezárják, és az emigránsok belépését egyelőre nem engedik meg; a kiürítés e szakaszának megtörténtével, vagy esetleg az első szakaszban az 5. pont szerinti forradalmi alkotmányozó gyűlés Budapesten összeül.

c) A harmadik szakaszban a szovjet csapatok kiürítik a hátralévő keleti megyéket, Borsod és Szabolcs megyék kivételével; egyidejűleg Budapesten az 5. pont szerinti forradalmi alkotmányozó gyűlés a szükséges törvencikkeket megalkotja.

d) Az utolsó szakaszban a szovjet csapatok a hátralévő két megyét is kiürítik; ezzel egyidejűleg a 2. pont szerinti külpolitikai megállapodások létrejönnek.

5. *Alkotmányjogi megoldás.* Az általános választások megtörténte előtt a forradalmi bizottságokból és tanácsokból forradalmi alkotmányozó gyűlés ül össze, mely az új magyar demokrácia alkotmányjogi és társadalmi alapelveit alkotmánytörvény hatályával megszabja, majd esetleg államfőt választ és választójogi törvényt alkot. Az alkotmánytörvény a következő pontokat tartalmazná:

a) Magyarország államformája az 1946: I. tc. szerint köztársaság.

b) Magyarország kormányformája az 1848: III. tc. szerint független felelős kormányon, népképviselőten és a szabadságjogok teljességén alapuló parlamentáris demokrácia.

c) Magyarország társadalmi formája a kizsákmányolás tilalmán alapuló társadalmi rend (szocializmus), ami közelebbről jelenti:

aa) az 1945-ös földreform fenntartását 20–40 holdas maximummal;

bb) a bányák, bankok és nehézipar államosításának fenntartását;

cc) a meglévő gyáraknak munkásigazgatáson, munkásrészesvényeken vagy nyereségrészesedésen alapuló közösségi tulajdonát;

dd) az egyéni és szövetkezeti szabad vállalkozás teljes lehetőségét, a kizsákmányolás tilalma által megszabott biztosítékokkal;

ee) a magántulajdon szabadságát a kizsákmányolás tilalma által megszabott korlátok között;

ff) teljesen kiépített munkásvédelmet és a munkásszervezkedési szabadság teljességét;

gg) általános társadalombiztosítást.

d) A történet gazdasági és erkölcsi igazságtalanságok, jogfosztások és tulajdon-elkobzások jóvátétele semmilyen vonatkozásban sem történik az azelőtti helyzet (status quo ante) visszaállítása alapján; minden jóvátétel a kizsákmányolási helyzetek tilalma elvének szem előtt tartásával, nem az elvett tulajdon vagy gazdasági hatalmi helyzet mértékéig, hanem csupán a feldúlt otthon, megsemmisített egzisztencia, személyes munka elvett eredménye mértékéig történik.

e) A magyar közigazgatás újjászervezése kisszámú minőségi kiválasztáson alapuló szakigazgatáson és választott laikus vezetők vagy bizottságok által vezetett helyi önkormányzaton alapszik, mely utóbbiak funkcióit a végleges szervek megválasztásáig forradalmi szervek végzik; a közigazgatásba, főleg az általános igazgatásba, hadseregbe és rendőrségbe bekerült diploma nélküliek vagy gyorsított kiképzéssel kiképzettek helyzetét intézményesen – ugyancsak minőségi kiválasztás alapján, de szükséghez képest kötelező százalék megállapításával – biztosítani kell.

f) A szabadságjogok között különös nyomatékkal nyer biztosítékot a teljes vallásszabadság: az állam az egyházak életébe semmi vonatkozásban bele nem avatkozik; az egyházak helyzetét az egyház és az állam elválasztásának elve alapján kell szabályozni; az állam az egyházak közérdekű tevékenységét, beleértve az iskoláztatási tevékenységet is, tiszteletben tartja, és megállapodás szerint segíyezi.

g) A fenti szabályok alkotmánytörvény hatályával bírnak, ami azt jelenti, hogy ezeket az országgyűlés csak kétharmad vagy háromnegyed többséggel változtathatja meg, és alkotmánybíróóság örökös azon, hogy ne működhessék párt, mely ezeket el nem ismeri.

6. *ENSZ-csapatokra* vagy rendőrségre csak abban az esetben van szükség, ha a szovjet csapatok kivonulása nem történik megállapodásszerűen, vagy valahol súlyosabb incidensek történnek; semmi ilyen szükség nem áll fenn a szovjet kivonulása után néhány havi megnyugvási idő leteltével megtartandó választásokkal kapcsolatban. Magyarország e pillanatban a forradalom után az erkölcsi fegyelemnek és közéleti emelkedettségnek olyan állapotában van, amilyenben ezer éve nem volt, s a szovjet csapatok kivonulásának megtörténte és egy politikai és erkölcsi tekintéllyel bíró kormány intézkedései a közrend fenntartására teljességgel elegendők.

1956. november 6.

Bibó István s. k.
államminiszter

Miniszterelnök Úr! 4
Kedves Imre Bátyám!

Egy héten keresztül abban a hiszemben voltam, hogy én vagyok a november 3-i kormány egyetlen tagja, aki helyét is elfoglalta, lemondottnak sem tekinti magát és szabadlábban is van. Most örömmel hallom azt a – remélem, igaz – hírt, jó helyen és biztonságban vagy. Ennek következtében azonban kötelességemnek tartom, hogy tájékoztassalak néhány lépésről, amelyet az elmúlt napokban saját elhatározásból, de a kormány tagjaként tettem. A megszállás hajnalán, miután a többiek elhagyták a Parlamentet, a mellékelt nyilatkozatot tettem és azt telefonba követségeknek és újságíróknak beolvastam, majd két nap múlva, mikor a Parlamentet elhagytam, írásban a három nyugati hatalom követségénél letettem, és több embernek hólabda-terjesztésre átadtam (a „Magyarok” kezdetű szöveg). Kijövelelem után pedig készítettem egy összefoglalást a helyzetről és egy kiegyezési kibontakozási tervezetet (a „Követ Úr” kezdetű szöveg), amelyeket eljuttattam a három nyugati követségre és az indiai követségre; nem tudtam még elhatározni magam, hogy a szovjet és jugoszláv követségre eljuttatni időszerű-e már. Ezekhez kérem utólagos hozzájárulásodat s esetleges további utasításaidat. Addig természetesen újabb lépést nem teszek.

A kormány elvi álláspontjára nézve a következő elvek kialakítását javaslom:

a) a kormány hivatalba lépettnak tekinti magát, noha esküt nem tett, minthogy az 1949-es Rákosi-alkotmányra való eskünek úgyszincs jelentősége, viszont ez az első és utolsó kormány, amely az október 23-i forradalom legitím kormányának tekintheti magát;

b) a kormány nem lemondottnak, hanem csak erőszakkal eltávolítottnak tekinti magát;

c) a kormány egy tagja sem vesz részt vagy nem lép be semmiféle állami tevékenységbe, mely nem a fenti alapon, hanem akár Rákosi-népköztársasági, akár forradalmi munkás-paraszt álköztársasági alapon történik;

d) a kormány a fenti elvi alkotmányjogi alap merev tartása mellett minden józan kompromisszumban benne van, mely a magyar szabadság és függetlenség biztosítása mellett a szovjet presztízs mentésére és a bedőlt kommunisták békés elvonulására irányul;

e) a kormány felesleges árnyékkormány-tevékenységet nem végez, ellenben nyugodtan várja azt a – véleményem szerint – bizonyosan bekövetkező helyzetet, mikor a szovjet vezetők is és magyar megbízottaik is belátják, hogy a kibontakozás egyedül Nagy Imre kormányalakításával lehetséges;

f) a fenti elvi álláspont természetesen nem jelenti, hogy a kormány egyes tagjainak szerzett joguk van a miniszterségre, hanem a kormány újjáalakulásakor helyeiket természetesen rendelkezésre bocsátják;

g) a kormány tagjai nem ellenzik, ha ez akkorra erkölcsileg lehetséges marad vagy lehetségessé válik, hogy Kádár János újból tagja legyen a kormánynak, mint aki feltevésem szerint egy becsületes, de megzavarodott kommunista, s jelenléte esetleg hasznos lesz a hozzá hasonlók megnyerésére.

Őszinte tiszteletemet jelentve, s az előtted álló dolgokhoz erőt és egészséget kívánva maradok tisztelő híved.

1956. november 11.

Bibó István s. k.

Kiegészítés az 1956. november 6-án kelt expozéhoz és tervezethez

(A magyar kérdés állása különös tekintettel a remélhető indiai közvetítésre, valamint indiai államférfiaknak kínai, amerikai és szovjet államférfiakkal való esetleges megbeszéléseikre.)

I. A magyar kérdés az indiai közvetítés szemszögéből

Indiának döntő és helyes kiindulópontja mind a magyar, mind az egyiptomi konfliktusban az volt, hogy mind a kettő lényegében a félelmi politika gyümölcse, és mind a kettőben napvilágra kerültek egyrészt a katonai tömbök rendszerében benne rejlő erőszakalkalmazási veszélyek, másrészt a két tömb alapvetően erkölcsi és érdekbeli ellentmondásai. Ebből az következnek, hogy a két konfliktus megoldásának alkalmát fel kell használni a katonai tömbök rendszerének a minél nagyobb mértékű fellazítására. Ezzel szemben a két hatalmi tömb vezető hatalmai minden erőfeszítést megtesznek arra, hogy a két konfliktus által saját tömbjükben létrejött szakadást minél gyorsabban és minél hatásosabban orvosolják, és ez valamennyire sikerült is nekik, úgyannyira, hogy a tömbök komoly mértékű fellazítása egészen közeli lehetőségnek nem látszik. Ebben a helyzetben a legfőbb kérdés annak eldöntése, hogy mi a jelen körülmények között reálisan elérhető eredmény. Kecsegtetőek és szimpatikusak ugyan azok az elgondolások, melyek egy olyan nagyobb stílusú megoldást rajzolnak ki, melyek során egyrészt Magyarország, Csehszlovákia, Lengyelország és Kelet-Németország, másrészt Nyugat-Németország és esetleg más országok is egyidejűleg kerülnének ki a katonai tömbök rendszeréből. A helyzet reális felmérése azonban azt mutatja, hogy ilyen eredményre való törekvés igen nagy ellenállást váltana ki az érdekelt tömbök vezető hatalmainál, és pedig elsősorban a Szovjetuniónál, mely a jelenlegi helyzetben úgy véli, hogy egy ilyen változás a kelet-európai országokban olyan politikai fordulatokat indítana meg, melyek végsőleg az egész változás egyedüli vesztesévé a szovjet tömböt tennék. Éppen ezért úgy véljük, hogy nem merő magyar szűklátókörűség, hanem a helyzet reális mérlegelése alapján is indokolt a jelenleg elérhető célnak oly értelmű leszűkítése, hogy az indiai közvetítésnek – miután az egyiptomi konfliktus megoldása jó úton van – a magyar kérdésnek szélesebb körre való kiterjesztés nélküli megoldására kellene erejét koncentrálnia. Ez azt jelenti, hogy ellenezni kellene – a nyugati tömbbel szemben – azokat a törekvéseket, melyek a magyar kibontakozást egy csehszlovák–lengyel–keletnémet kibontakozássá akarnák megnöveszteni, mert ilyen törekvések a szovjet tömbben pánikot kelthetnek, és az erőszakpolitika megnövekedését idézhetnék elő; egyidejűleg ellenezni kel-